

**J.A. van Driel**

**No. 2.159**

## **DE MIDDENGROEP IN DE LANDBOUW**

**Een verkenning van de continuïteitsproblemen  
van de middenbedrijven**

**September 1982**



SIGN: L26-2.159  
EX. NO: B  
MLV:

**Landbouw-Economisch Instituut**

**Afdeling Structuuronderzoek**

170556

## REFERAAT

DE MIDDENGROEP IN DE LANDBOUW,  
een verkenning van de continuïteitsproblemen  
van de middenbedrijven  
Driel, J.A. van  
Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, 1982  
80 pag., tab., graf., krt.

De bedrijven in de middengroep leveren in het algemeen onvoldoende inkomen op om naast de gezinsuitgaven nog voldoende te besparen voor het in stand houden van het bedrijf en voor de noodzakelijke investeringen. De continuïteit is daardoor in gevaar.

Binnen de middengroep loopt de behoefte aan continuïteit uiteen. De mogelijkheden om het inkomen te verbeteren verschillen eveneens, afhankelijk van de bedrijfsoppervlakte, de mogelijkheden om te intensiveren, de verkaveling, de gebouwsituatie en het mechanisatieniveau. De modernisering en de groei, de productieomvang per arbeidskracht en de kwaliteit van de bedrijfsvoering zijn op de bedrijven in de middengroep achtergebleven bij die op de grotere bedrijven.

Een beperkt aantal bedrijven uit de middengroep heeft wel gebruik gemaakt van het bedrijfsontwikkelingsbeleid (de rentesubsidieregeling). De behoefte aan continuïteit en de visie van de betrokkenen op hun mogelijkheden daartoe worden op melkveebedrijven verder onderzocht.

Middenbedrijven/Bedrijfseconomie/Bedrijfsgroottestructuur/  
Bedrijfsontwikkeling/Structuurbeleid/Veehouderij/Akkerbouw/  
Nederland

# Inhoud

	Blz.
WOORD VOORAF	5
1. INLEIDING	7
1.1 Achtergrond	7
1.2 Onderzoeksvragen	9
1.3 Inhoud en opzet van deze studie	10
2. FINANCIËLE POSITIE VAN DE MIDDENBEDRIJVEN	13
2.1 Inleiding	13
2.2 Rentabiliteit	16
2.3 Inkomen	17
2.4 Besparingen	18
2.4.1 Feitelijke besparingen	18
2.4.2 Besparingen en continuïteit	20
2.5 Vermogen	23
2.6 Investerings	24
2.7 Conclusies	24
3. OMVANG VAN DE MIDDENGROEP	26
3.1 Inleiding	26
3.2 Aantal bedrijven	26
3.3 Aantal bedrijven per bedrijfstype	27
3.4 Aantal bedrijven per gebied	29
3.5 Leeftijd van de bedrijfshoofden en de opvolgings- situatie	30
3.6 Arbeidskrachten, cultuurgrond en produktiecapaci- teit	33
3.7 Conclusies	35
4. INRICHTING VAN EN BEDRIJFSVOERING OP DE MIDDENBEDRIJVEN	37
4.1 Inleiding	37
4.2 Oppervlakte per bedrijf	37
4.3 Oppervlaktevergroting	41
4.4 Intensiteit van het grondgebruik	43
4.5 Groei van de produktieomvang per bedrijf	45
4.6 Opbrengsten per dier en per ha	49
4.7 Conclusies	51
5. ARBEIDSORGANISATIE OP DE MIDDENBEDRIJVEN	53
5.1 Inleiding	53
5.2 Arbeidsbezetting	53
5.3 Mechanisatie	55
5.4 Produktieomvang per arbeidskracht	57
5.5 Conclusies	59

## INHOUD (vervolg)

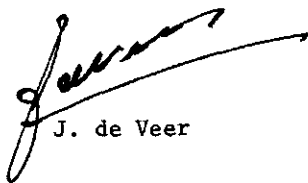
	Blz.
6. BETEKENIS VAN DE RENTESUBSIDIEREGELING VOOR DE MIDDENBEDRIJVEN	61
6.1 Inleiding	61
6.2 Deelname van de middenbedrijven aan de regeling	62
6.3 Inhoud van de ontwikkelingsplannen voor melk- veehouderij	64
6.4 Conclusies	65
 SAMENVATTING	 67
 AANDACHTSPUNTEN VOOR BELEID EN ONDERZOEK	 69
 AANGEHAALDE EN VERWANTE LITERATUUR	 73
 BIJLAGE 1, Verklaring van begrippen	 77
 BIJLAGE 2, Statistische bijlagen	 79

## Woord vooraf

De problematiek van de middenbedrijven kreeg enkele jaren geleden veel belangstelling van overheid en bedrijfsleven. Van de zijde van het LEI werd hierop ingegaan in twee artikelen in de jaarverslagen over 1977 en 1978. Het eerste ging in op de criteria voor continuïteit van landbouwbedrijven (de Veer, 1978) en in het tweede werd de problematiek van de middenbedrijven als maatschappelijk en structureel probleem behandeld (Bauwens, 1979 a).

Hoewel de belangstelling er voor wat lijkt te zijn verminderd is de ernst en de omvang van de problematiek allerminst afgenomen. Het is daarom zinvol opnieuw een publikatie over de middenbedrijven uit te brengen, die tevens dient als voorstudie voor een nader onderzoek op de melkveebedrijven in de middengroep. Deze studie en het vervolgonderzoek zijn mede ondernomen op verzoek van de Provinciale Raden voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Gelderland, Noord-Brabant en Limburg. Het onderzoek wordt uitgevoerd op de afdeling Structuuronderzoek door J.A. van Driel.

De Directeur,



J. de Veer

Den Haag, september 1982

# 1. Inleiding

## 1.1 Achtergrond

Na 1950 is het karakter van de Nederlandse landbouw ingrijpend veranderd. Het produktievolume verdrievoudigde door intensivering van het grondgebruik, uitbreiding van de dierlijke produktie op basis van geïmporteerde veevoergrondstoffen en verhoging van de produktiviteit van gewassen en dieren. De arbeidsproduktiviteit nam bovendien snel toe door modernisering en kapitaalsintensivering. Ondanks de sterke uitbreiding van de produktie kon de inzet van arbeid daardoor ruimschoots worden gehalveerd. De inkomensontwikkeling in de landbouw hield door dit alles tot 1970 ongeveer gelijke tred met de ontwikkeling buiten de sector. Na 1970 is de inkomensontwikkeling in de landbouw relatief achtergebleven doordat de prijzen van landbouwprodukten minder sterk stegen dan de prijzen van de kostenfactoren. De voortgaande stijging van de produktiviteit kon dit onvoldoende compenseren.

Achter het gemiddelde beeld van de sector als geheel gaat een grote verscheidenheid schuil. Naast bedrijven waarop wordt geïnvesteerd, gemoderniseerd en uitgebreid, raken andere achterop, hetgeen de reeds aanwezige verschillen in inkomenscapaciteit versterkt. Veel bedrijven die achterblijven worden na kortere of langere tijd beëindigd, meestal doordat geen opvolging plaatsheeft. De vrijkomende grond draagt bij aan de schaalvergroting op de overblijvende bedrijven.

In de belangrijkste tak van landbouw, de melkveehouderij, leidden de overgang op het tankmelken en de bouw van ligboxenstallen in de jaren zeventig tot een snelle modernisering en groei van veel bedrijven en een uitbreiding van de totale produktie. Tussen ontwikkelde en achterblijvende bedrijven tekende zich een sterke differentiatie af. In andere takken van landbouw vond een dergelijke differentiatie eveneens plaats. Van een belangrijk aantal bedrijven, die tot voor kort nog redelijk meekonden, is hierdoor het perspectief weggevallen. De werkgelegenheid in de landbouw zal daardoor in de toekomst nog verder afnemen, hetgeen slecht past in de huidige algemene economische situatie.

Deze ontwikkelingen en omstandigheden, en het antwoord van het beleid daarop, vormen het onderwerp van de discussie over de middenbedrijven. In de landbouwpers en in een aantal beleidsnota's is hieraan veel aandacht besteed. (Landbouwschap 1975 en 1977 a, Min. van Landbouw 1977, N.A.J.K. 1978, Prov. Raad Gelderland 1977, Prov. Landbk. Dienst 1975, Prov. Raad Noord-Brabant 1975, Prov. Raad Overijssel 1976, Prov. Raad Zeeland 1976).

Bauwens (1979a en 1979b) onderscheidt in deze bijdragen tot de discussie een viertal karakteristieken van de middenbedrijven:

1. Middenbedrijven voldoen niet aan de criteria van de rentesubsidieregeling, maar hebben wel potentiële ontwikkelingsmogelijkheden. Deze bedrijven zouden geholpen zijn met een verruiming van de rentesubsidieregeling. (Onder andere Prov. Raad Gelderland 1977).
2. De middenbedrijven vormen een overgangszône tussen de kopgroep en de achterblijvers. De kopgroep wordt gevormd door de bedrijven die uit de markt een zodanig inkomen kunnen verwerven, dat de continuïteit veiliggesteld is. Van de achterblijvers staat vrijwel vast dat ze geen continuïteitsmogelijkheden hebben. Ze verkeren in een zodanige uitgangspositie, dat ontwikkeling in de richting van een bedrijf met continuïteit vrijwel uitgesloten is. De middengroep is het overgangsgebied met enerzijds bedrijven die zich ontwikkelen in de richting van de kopgroep en anderzijds bedrijven die tot de groep achterblijvers zullen gaan behoren. Naast bedrijfsontwikkelingsbeleid zijn ook sociale maatregelen nodig. (Onder andere Min. v. Landbouw 1977).
3. De middengroep is te heterogeen om met een enkel criterium te omschrijven. Men kan de middengroep beter beschrijven aan de hand van een aantal positieve en negatieve kenmerken. De middenbedrijven beantwoorden niet altijd aan alle kenmerken. (Onder andere Prov. Raad Noord-Brabant 1975).

Negatieve kenmerken zijn de geringe omvang, het gebruik van minder moderne technieken en ongunstige produktieomstandigheden. De middenbedrijven investeren weinig en breiden weinig uit, doordat oppervlaktevergroting niet of in geringe mate mogelijk is en onvoldoende zekerheid kan worden gesteld voor het aantrekken van vreemd vermogen. Het inkomen is te gering om voldoende te kunnen besparen voor investeringen en overdracht van het bedrijf aan de volgende generatie. Ze voldoen niet aan de criteria voor rentesubsidie en ze worden onvoldoende bereikt door de landbouwvoorlichting. Op de middenbedrijven komen veel oudere bedrijfshoofden voor. De bedrijfshoofden zijn voorzichtig in het investeren, het ontbreekt hen aan voldoende ondernemerschap en er komen weinig opvolgers voor.

Een positief kenmerk is de in het algemeen geringe schuldenlast, waardoor het matige inkomen nog enige tijd voldoende kan zijn voor het zittende bedrijfshoofd en zijn gezin. Dit is mede mogelijk door de sobere levenswijze. Er worden kleine investeringen gedaan. Een deel van de bedrijven heeft ontwikkelingskansen en perspectief op langere termijn. Voor de middengroep zijn inkomensbeleid, sociaal beleid en verbetering van werkomstandigheden belangrijke instrumenten naast het bedrijfsontwikkelingsbeleid.

4. Middenbedrijven zouden niet moeten worden beschouwd als probleemgroep, maar als doel van beleid. Hier pleit men voor een ander landbouwbeleid dat aan meer (midden-)bedrijven een paritair inkomen kan bieden om zo meer arbeidsplaatsen in de landbouw te behouden dan bij voortgezet beleid (N.A.J.K. 1978, Werkgroep Beter Zuivelbeleid 1977 en 1979).

Het ontbreken van continuïteit staat centraal in al deze karakteristieken van de middenbedrijven. In de eerste drie ligt de nadruk op de onvoldoende aanpassing van de middenbedrijven aan de veranderde prijsverhoudingen en technische mogelijkheden. De oplossing moet dan in de eerste plaats worden gezocht op de bedrijven zelf, waarbij het structuurbeleid (rentesubsidie, voorlichting, grondbeleid) kan stimuleren. In de tweede en derde karakteristiek worden daarnaast ook bedrijven tot de middengroep gerekend, die slechts gedurende een beperkte periode voortgezet zullen kunnen worden. De tweede en derde karakteristiek zijn dus ruimer dan de eerste. Bij de vierde karakteristiek is de middengroep nog ruimer. Hier ligt de nadruk niet zozeer op de problemen van de individuele bedrijven, maar op beleid voor het scheppen van bestaansmogelijkheden voor meer mensen in de landbouw. Daarvoor is veel ingrijpender, sturend, beleid nodig.

## 1.2 Onderzoeksvragen

Alvorens onderzoek te kunnen doen naar de problemen van de middenbedrijven is het nodig een middengroep af te grenzen naar de kopgroep van ontwikkelde bedrijven met continuïteit aan de ene kant en naar de duidelijke achterblijvers aan de andere kant. De karakteristieken uit de vorige paragraaf bieden daarvoor wel enige aanknopingspunten.

De discussie over de middenbedrijven roept een aantal vragen voor onderzoek op. Deze kunnen worden samengevat in vier categorieën. In de eerste plaats zijn er de vragen naar de omvang en samenstelling van de middengroep: hoeveel bedrijven omvat deze en wat voor bedrijven zijn dat? Niet alle bedrijven zullen naar continuïteit op langeretermijn streven; dit hangt samen met de leeftijd van de bedrijfshoofden en de opvolgingssituatie. De mogelijkheden voor continuïteit lopen ook uiteen, afhankelijk van de productiecapaciteit, de oppervlakte cultuurgrond, de gebouwsituatie, de productieomstandigheden en de financiële positie. Aan de hand van deze kenmerken kunnen wellicht deelgroepen worden onderscheiden, die minder goede, dan wel betere mogelijkheden hebben voor continuïteit en verschillen in de periode, waarover men naar continuïteit streeft. Het is interessant om na te gaan of dit uiteenloopt bij de verschillende bedrijfstypen en in verschillende gebieden.

De tweede categorie vragen betreft de ontwikkelingen in de middengroep. Enerzijds gaat het hier om de ontwikkeling van de middengroep als geheel en anderzijds om de ontwikkeling op de bedrijven. Het is van belang om te weten wat de oorzaken zijn van het achterblijven van deze bedrijven bij de ontwikkeling in de kopgroep. Welke problemen heeft men en welke wensen? Inzicht in de ontwikkeling die op de middenbedrijven heeft plaatsgehad kan aanwijzingen geven over de ontwikkeling, die men in de nabije toekomst kan verwachten. In dit verband is het nuttig te weten in



welke mate de middenbedrijven gebruik hebben gemaakt van het structuurbeleid (rentesubsidieregeling). Met het oog op de toekomst is de vraag van belang hoeveel bedrijven uit de middengroep er naar zullen streven en er in zullen slagen hun inkomen te verbeteren en hun continuïteit veilig te stellen.

Bij de derde categorie vragen gaat het om de mogelijkheden om de middenbedrijven te helpen. Eerst moet de behoefte van potentiële ontwikkelingsbedrijven aan steun alsmede de behoefte bij de aflopende bedrijven aan maatregelen op het sociale vlak worden vastgesteld. Vervolgens is het nodig te weten welke instrumenten ter beschikking staan. Naast ontwikkelingssteun en grondmarktbeleid valt te denken aan extra aandacht van de voorlichting en inkomensbeleid. Met het oog op de ruimte die er voor de middenbedrijven is, dient men ook te weten wat de waarschijnlijke ontwikkeling op de grote bedrijven zal zijn. Het betreft hier de concurrentie om grond en afzetmogelijkheden. De noodzaak voor de grote bedrijven om verder te ontwikkelen speelt hierbij een rol. Het opheffen of verkleinen van kleine bedrijven is eveneens van invloed, in verband met het aanbod van grond voor bedrijfsvergroting.

Als vierde categorie zijn er de vragen naar de gevolgen van maatregelen ten behoeve van de middenbedrijven voor de sector als geheel. De invloed op de ontwikkeling van het aanbod van landbouwprodukten en op het tempo, waarin de agrarische beroepsbevolking en het aantal bedrijven verminderen bepalen mede de concurrentiepositie van de Nederlandse landbouw op de buitenlandse afzetmarkten. Hierin kan een begrenzing van een middenbedrijvenbeleid zijn gelegen.

Uit deze opsomming blijkt dat de problemen van de middenbedrijven niet geïsoleerd kunnen worden onderzocht en opgelost. Deze problematiek raakt de sector als geheel en is onlosmakelijk verbonden met het beleid.

### 1.3 Inhoud en opzet van deze studie

Om alle vragen uit de vorige paragraaf te beantwoorden is een zeer omvangrijk onderzoek nodig. De uitvoering is daarom gefaseerd. Dit eerste deel is beperkt tot een verdere verkenning van het probleem als vervolg op de artikelen in twee jaarverslagen van het LEI (de Veer 1978 en Bauwens 1979a). Hiervoor zijn reeds aanwezig materiaal en reeds aanwezige kennis gecombineerd.

De studie begint met een analyse van de financiële positie van de middenbedrijven. De vraag die centraal staat is: Bij welk niveau van bedrijfsuitkomsten is in het algemeen continuïteit van een landbouwbedrijf veilig gesteld? De tweede vraag is dan: Bij welke omvang van de bedrijven zijn de bedrijfsuitkomsten zodanig, dat er uitzicht op continuïteit bestaat? Op grond van de samenhang tussen de rentabiliteit, de besparingen en de bedrijfsomvang wordt de middengroep globaal afgegrensd naar de grotere bedrijven

met continuïteit en naar de kleinere bedrijven. Ook de inkomenspositie, de vermogenspositie en het investeringsniveau van de middenbedrijven worden vergeleken met die op de kleinere en grotere bedrijven.

In hoofdstuk 3 is de omvang van de middengroep onderzocht, waarbij aandacht is besteed aan de ontwikkeling van de omvang van de middengroep en aan verschillen in omvang tussen bedrijfstypen en gebieden. Om een indruk te verkrijgen van de behoefte aan continuïteit worden de bedrijven tevens ingedeeld naar de leeftijd van de bedrijfshoofden en de opvolgingssituatie. Dat maakt een indeling van de bedrijven mogelijk in groepen met verschillende behoefte aan en mogelijkheden voor continuïteit. De betekenis van deze groepen blijkt uit het aantal bedrijven en arbeidskrachten, de oppervlakte cultuurgrond en het aandeel in de totale produktiecapaciteit.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op de inrichting van en de bedrijfsvoering op de middenbedrijven, voor zover deze van belang zijn voor de continuïteit en er gegevens over beschikbaar zijn. De oppervlakte cultuurgrond per bedrijf bepaalt mede of het mogelijk is om een voldoende omvang te bereiken met het oog op de continuïteit. De intensiteit van het grondgebruik geeft aanwijzingen over de mogelijkheden die er nog zijn om via intensivering de bedrijfsomvang te vergroten. Er wordt ook aandacht besteed aan veranderingen in oppervlakte en omvang van de voortgezette bedrijven om de ontwikkeling op de middenbedrijven aan te geven. Naast de omvang van de bedrijven hebben de resultaten per koe en per ha grote invloed op de bedrijfsresultaten en dus op de continuïteit. Ook daaraan wordt aandacht besteed.

De arbeidsorganisatie op de middenbedrijven is het onderwerp van hoofdstuk 5. De arbeidsbezetting en de mechanisatie zijn van belang voor het niveau van de produktieomvang per arbeidskracht. Deze laatste is de voornaamste oorzaak van de verschillen in bedrijfsuitkomsten tussen kleinere bedrijven, middenbedrijven en grotere bedrijven.

In het zesde en laatste hoofdstuk wordt ingegaan op de vraag in hoeverre de middenbedrijven gebruik hebben kunnen maken van het bedrijfsontwikkelingsbeleid. Daartoe wordt nagegaan in welke mate de middenbedrijven deelgenomen hebben aan de rentesubsidie-regeling en welke ontwikkeling er op deze bedrijven plaatsvindt.

De gegevens voor deze studie zijn ontleend aan diverse bronnen: het boekhoudnet van het LEI, de landbouwtellingen en het daarop gebaseerde mutatieonderzoek, enkele structuurenquêtes en gegevens van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw.

De slotbeschouwing is aangeduid met "Aanwijzingen voor beleid en onderzoek". Op grond van deze studie is een viertal groepen onderscheiden met verschillende mogelijkheden voor continuïteit en uiteenlopende behoefte aan beleid. Deze studie biedt tevens aanknopingspunten voor nader onderzoek op de melkveebedrijven in de middengroep.

De analyses blijven beperkt tot de hoofdberoepsbedrijven 1) en daarbinnen tot de veehouderij- en akkerbouwbedrijven. Het is namelijk niet mogelijk gebleken een operationele definitie van middenbedrijven in de tuinbouw te formuleren (Meijaard 1978a en 1978b).

Aantal bedrijven in 1980:

veehouderij- en akkerbouwbedrijven	89.800
tuinbouwbedrijven	23.800
gecombineerde bedrijven (gemengd)	5.800
totaal hoofdberoepsbedrijven	119.400
nevenberoepsbedrijven	25.600
alle bedrijven	145.000

---

1) Zie bijlage 1.

## 2. Financiële positie van de middenbedrijven

### 2.1 Inleiding

De centrale vraag van dit hoofdstuk is: Bij welk niveau van bedrijfsuitkomsten is in het algemeen continuïteit van een landbouwbedrijf veilig gesteld? De tweede vraag is dan: Bij welke omvang van de bedrijven zijn de bedrijfsuitkomsten zodanig, dat er uitzicht op continuïteit bestaat? De beantwoording van deze twee vragen maakt het mogelijk de veehouderij- en akkerbouwbedrijven globaal in te delen in drie categorieën:

- de kleinere bedrijven, vrijwel zonder kans op continuïteit;
- de middenbedrijven met een zodanig niveau van bedrijfsuitkomsten, dat continuïteit weliswaar niet is uitgesloten, maar ook niet is veilig gesteld;
- de grotere bedrijven, met in het algemeen een redelijk goede kans op continuïteit.

De rentabiliteit is op zichzelf op gezinsbedrijven geen maatstaf voor de continuïteit. Er is daarom behoefte aan een ander criterium (Slot 1978). Voor de levensvatbaarheid van gezinsbedrijven zijn het inkomen en de vermogensvorming veel belangrijker dan de rentabiliteit (De Veer 1978, Het leven begint bij veertig 1980 p. 39 e.v.). Omdat er een samenhang bestaat tussen de rentabiliteit en de besparingen is het zinvol toch aandacht te besteden aan de rentabiliteit.

Na een paragraaf over het niveau en de ontwikkeling van de rentabiliteit komen het inkomen en de besparingen aan de orde. Bij het inkomen gaat het erom hoeveel bedrijven een inkomen opleveren beneden het minimuminkomen voor zelfstandigen. De paragraaf over de besparingen valt uiteen in twee delen die respectievelijk handelen over de feitelijke besparingen en de beoordeling daarvan uit het oogpunt van continuïteit. Op grond van bepaalde uitgangspunten kunnen grenzen worden getrokken tussen kleinere bedrijven, middenbedrijven en grotere bedrijven.

De vermogenssituatie is het onderwerp van de volgende paragraaf. De mate waarin de bedrijven zijn gefinancierd met eigen vermogen bepaalt mede de mogelijkheid om vreemd vermogen aan te trekken en aldus investeringen te kunnen doen en de continuïteit veilig te stellen. Informatie over de investeringen zelf geeft ten slotte een aanwijzing over de mate waarin de middenbedrijven er in slagen om te komen tot ontwikkeling en continuïteit.

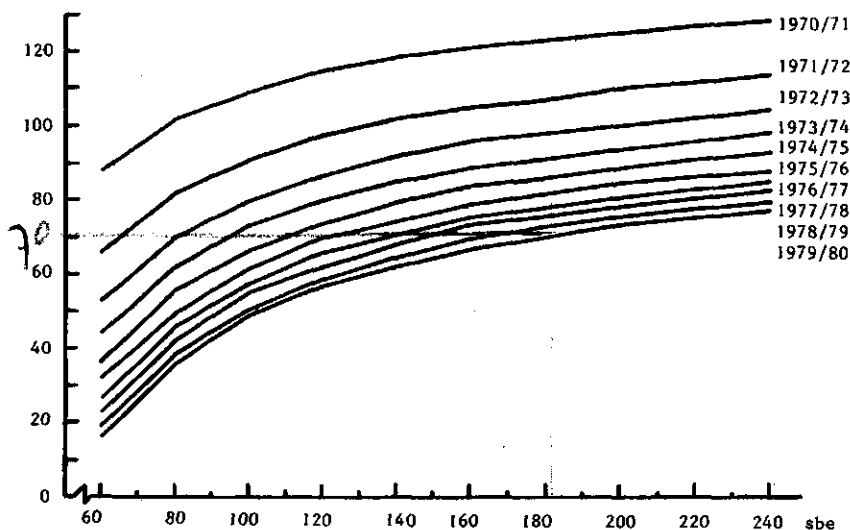
De middenbedrijven worden steeds vergeleken met kleinere en grotere bedrijven. Waar dat van belang is, wordt onderscheid gemaakt naar de duur van bedrijfsuitoefening en de opvolgingssituatie.

De gegevens zijn ontleend aan het LEI-boekhoudnet, voor zover het betrekking heeft op veehouderij- en akkerbouwbedrijven.

**Figuur 2.1 A** Rentabiliteit (factoropbrengsten in procenten van de factorkosten), afhankelijk van de omvang van de bedrijven in sbe

Factoropbrengsten  
in % van de factorkosten

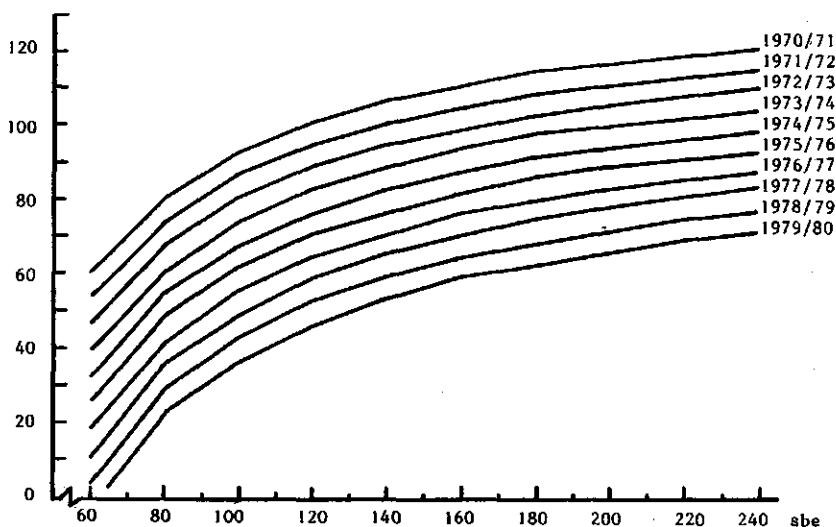
Melkveebedrijven



**Figuur 2.1 B**

Factoropbrengsten  
in % van de factorkosten

Intensieve veehouderijbedrijven

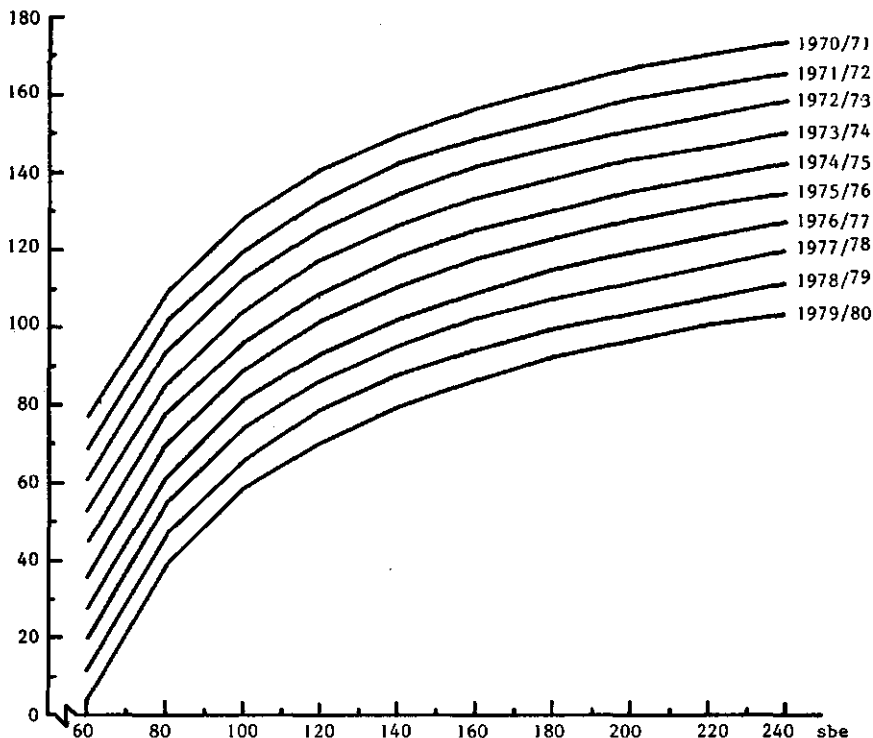


Bron: LEI-boekhoudnet.

Figuur 2.1 C Rentabiliteit(factoropbrengsten in procenten van de factorkosten), afhankelijk van de omvang van de bedrijven in sbe

Factoropbrengsten  
in % van de  
factorkosten

Akkerbouwbedrijven



Bron: LEI-boekhoudnet

Noot: bij figuren 2.1 A t/m 2.1 C

Eerst is voor elk jaar het verband geschat tussen de omvang in sbe en de factoropbrengsten in % van de factorkosten. Een reciprook verband  $y = a - \frac{b}{x}$  gaf de beste aanpassing. Vervolgens is de trendmatige verschuiving

van deze lijn geschat. Bij de melkveebedrijven is deze trend half-logaritmisch ( $y = a - b \ln x$ ), bij de intensieve veehouderijbedrijven en akkerbouwbedrijven is de trendmatige verschuiving rechtlijnig ( $y = a - bx$ ).

Het boekhoudnet bestaat uit een a-selecte steekproef uit de bedrijven boven een bepaalde minimumomvang. In 1979/80 omvatte het boekhoudnet 900 bedrijven, die bijna 76.000 landbouwbedrijven groter dan 69 sbe vertegenwoordigden.

Voor de omschrijving van begrippen zij verwezen naar bijlage 1.

## 2.2 Rentabiliteit

De rentabiliteit geeft aan in welke mate de kosten door de opbrengsten worden gedekt. Hier is het kengetal "factoropbrengsten in procenten van de factorkosten" gebruikt. Dat geeft aan in welke mate de beloningsaanspraken van arbeid en vermogen worden gedekt door de opbrengsten. Deze dekking is volledig bij 100%. Omdat de rentabiliteit uiteenloopt tussen de verschillende productierichtingen, zijn als bedrijfstypen melkveebedrijven, intensieve veehouderijbedrijven en akkerbouwbedrijven onderscheiden.

In het algemeen wordt naarmate bedrijven groter zijn een groter deel van de kosten gedekt (fig. 2.1 a-c). Deze samenhang tussen rentabiliteit en omvang van de bedrijven in sbe is tot een omvang van ruim 200 sbe vrij sterk. Dit wordt bijna geheel veroorzaakt door lagere factorkosten per sbe op grotere bedrijven dankzij een betere benutting van de aanwezige (gezins)arbeid. De factoropbrengsten per sbe zijn op grotere bedrijven ook iets hoger dan op kleinere. De bijdrage hiervan aan de verschillen in rentabiliteit tussen kleine en grote bedrijven is echter kleiner. (Cleveringa, 1977a, 1977b, v.d. Giessen 1977).

De relatie tussen de rentabiliteit en de omvang van de bedrijven in sbe is een statistisch vastgesteld verband. Tussen bedrijven met een gelijke omvang in sbe komen aanzienlijke verschillen in rentabiliteit voor. Verschillen in opbrengsten spelen hierbij een belangrijke rol. Daarnaast zijn verschillen in arbeidsbezetting van belang.

Bij dezelfde omvang in sbe is de rentabiliteit de afgelopen jaren verslechterd. De curve, die het verband tussen de bedrijfsomvang en de rentabiliteit weergeeft verloopt nu ook tot een grotere omvang vrij steil. Het "schaaleffect" is dus opgeschoven. Door deze oorzaken is de curve in de loop van de tijd naar rechts en naar beneden verschoven. Dit heeft zich bij alle drie bedrijfstypen voorgedaan. In het begin van de jaren zeventig waren op melkveebedrijven en intensieve veehouderijbedrijven de factoropbrengsten boven een bepaalde bedrijfsomvang nog voldoende om de factorkosten volledig te dekken. In de tweede helft van de jaren zeventig was dat zelfs op grote bedrijven niet meer het geval. Bij de akkerbouwbedrijven is nog wel sprake van volledige kostendekking op grotere bedrijven. Het gaat hier om de trendmatige ontwikkeling van de rentabiliteit, afgezien van de schommelingen van jaar tot jaar, die in het bijzonder bij de akkerbouwbedrijven groot zijn.

Op veel bedrijven is getracht het hoofd te bieden aan de verslechtering van de verhouding tussen kosten en opbrengsten, hetgeen in het algemeen gepaard is gegaan met vergroting van de bedrijfsomvang in sbe. De gemiddelde omvang van de bedrijven is dan ook belangrijk toegenomen. Dit is echter onvoldoende geweest, hetgeen blijkt uit de dalende gemiddelde rentabiliteit van de landbouwbedrijven. (LEB 1981, p.105).

Dat op veel bedrijven de kosten niet (meer) volledig gedekt worden door de opbrengsten behoeft niet te betekenen, dat de continuïteit van al deze bedrijven in gevaar is. Een groot deel van de kosten vormt namelijk tevens inkomen, doordat veel gezinsarbeid en eigen vermogen wordt ingezet. Eerst zal nu de inkomenssituatie en de vermogensvorming worden behandeld. Op grond daarvan is het namelijk wel mogelijk iets te zeggen over het niveau van rentabiliteit, dat nodig is voor continuïteit.

### 2.3 Inkomen

Het totale gezinsinkomen bedroeg over de periode 1976/77-1979/80 op de middenbedrijven gemiddeld f 48.000,- bij een bedrijfseconomisch verlies van f 31.000,-. Het totale gezinsinkomen is voor ongeveer 85% afkomstig uit het bedrijf. De verschillen in inkomen tussen de bedrijven zijn aanzienlijk. In 1979/80 had 26% van de gezinnen op middenbedrijven een totaalinkomen beneden f 30.000,- en 24% had een totaalinkomen boven f 60.000,-.

Voor de beoordeling van het inkomen kan men het vergelijken met het minimuminkomen voor zelfstandigen, zoals dat gehanteerd wordt in regelingen voor inkomenssteun. Omdat het minimuminkomen een persoonsgebonden inkomen is, moet het ondernemersinkomen uit het landbouwbedrijf voor deze vergelijking worden gebruikt. Het ondernemersinkomen omvat de beloning voor de eigen arbeid en het eigen vermogen van de ondernemer. Vooral op de kleine bedrijven komen inkomens voor beneden het minimuminkomen voor zelfstandigen. Ook op de kleinere middenbedrijven komt dit veel voor. De grens tussen kleine bedrijven en kleinere middenbedrijven is dan ook op grond van dit criterium niet scherp te trekken. Als men niet uitgaat van het ondernemersinkomen, maar van het totaal gezinsinkomen, dat bovendien de beloning voor de arbeid van meewerkende gezinsleden en inkomen van buiten het bedrijf omvat, is het beeld uiteraard rooskleuriger. Ook dan komen op de kleine bedrijven en de kleinere middenbedrijven nog veel inkomens beneden het minimuminkomen voor (tabel 2.1).

Betekent dit nu, dat er op deze bedrijven sprake is van inkomensproblemen? Een aanwijzing voor het voldoende of onvoldoende zijn van het gezinsinkomen voor de gezinsuitgaven kan men ontleenen aan de besparingen. Daaraan is de volgende paragraaf gewijd.



Tabel 2.1 Percentage landbouwbedrijven met een ondernemersinkomen, resp. gezinsinkomen beneden het minimuminkomen voor zelfstandigen a)

	Indeling naar bedrijfsomvang b)			
	kleinere bedrijven	kleinere middenbedr.	grotere middenbedr.	grotere bedrijven
Ondernemers- inkomen				
1976/77	84	69	57	43
1977/78	72	57	38	28
1978/79	81	62	44	30
1979/80	88	71	59	39
Totaal ge- zinsinkomen				
1976/77	51	28	17	14
1977/78	35	20	12	12
1978/79	43	24	14	10
1979/80	45	33	18	12

Bron: LEI-boekhoudnet

a) Het minimuminkomen voor zelfstandigen was in:

1976/77	f 25.000,-
1977/78	f 27.000,-
1978/79	f 29.000,-
1979/80	f 30.000,-

b) De grenzen waren in de verschillende jaren

in sbe:	kleinere bedrijven	kleinere middenbedr.	grotere middenbedr.	grotere bedrijven
1976/77	62-90	90-123	123-180	180 e.m.
1977/78	64-90	90-128	128-180	180 e.m.
1978/79	66-90	90-133	133-180	180 e.m.
1979/80	69-90	90-138	138-180	180 e.m.

## 2.4 Besparingen

### 2.4.1 Feitelijke besparingen

De besparingen vormen het verschil tussen het besteedbaar gezinsinkomen en de gezinsuitgaven. Wanneer het inkomen niet toereikend is voor de gezinsuitgaven vindt ontsparing plaats. Deze situ-

atie bestaat op bijna de helft van de kleinere bedrijven en kleinere middenbedrijven. Op één derde van de grotere middenbedrijven en grotere bedrijven is dit ook nog het geval (tabel 2.2).

Tabel 2.2 Percentage landbouwbedrijven, naar niveau van besparingen, 1976/77 - 1979/80 a)

	Indeling naar bedrijfsomvang b)			
	kleinere bedrijven	kleinere middenbedr.	grotere middenbedr.	grotere bedrijven
Besparingen				
negatief	46	46	34	33
f 0 - f 10.000	33	21	20	9
f 10 - f 30.000	19	26	29	22
f 30.000 e.m.	2	7	17	36
totaal	100	100	100	100

Bron: LEI-boekhoudnet.

- a) Het gemiddelde percentage bedrijven dat per jaar een dergelijk bedrag bespaarde.
- b) Zie noot b van tabel 2.1.

De grote spreiding in het niveau van de besparingen, zowel op de middenbedrijven, als op de kleinere en grotere bedrijven, is opvallend. Er is wel een samenhang tussen het niveau van de besparingen en de bedrijfsomvang. Relatief hoge besparingen komen op grotere bedrijven meer voor dan op de middenbedrijven en op middenbedrijven weer meer dan op kleinere bedrijven. Relatief lage besparingen komen juist op kleinere bedrijven het meest voor en op middenbedrijven veelvuldiger dan op grote bedrijven.

Op de middenbedrijven loopt het niveau van besparingen uiteen tussen bedrijven met en zonder opvolger en een verschillende duur van bedrijfsuitoefening door het zittende bedrijfshoofd.

Op middenbedrijven die meer dan vijftientwintig jaar door hetzelfde bedrijfshoofd zijn uitgeoefend zijn de besparingen op bedrijven met een opvolger hoger dan op bedrijven zonder opvolger. Dit verschil doet zich voor bij vrijwel gelijke bedrijfsomvang in sbe. Op middenbedrijven die minder dan tien jaar door het zittende bedrijfshoofd zijn uitgeoefend zijn de besparingen relatief hoog.

Op 45% van de middenbedrijven met een duur van bedrijfsuitoefening van minstens 25 jaar zonder opvolger waren de besparingen

negatief. Dit was op circa 1/3 van de overige middenbedrijven het geval. Op de bedrijven in de middengroep, waar de bedrijfsovername nog niet zo lang geleden heeft plaatsgevonden of in de nabije toekomst overdracht aan een opvolger plaats zal hebben, zijn de besparingen dus hoger dan op de overige middenbedrijven.

#### 2.4.2 Besparingen en continuïteit 1)

Hoe moeten de feitelijke besparingen nu worden beoordeeld met het oog op de continuïteit?

Voor uitzicht op continuïteit is het nodig dat het inkomen ruimte biedt voor:

1. gezinsuitgaven;
  2. gezinsreservering (voorzieningen in de privésfeer, die vergelijkbaar zijn met de premies voor sociale verzekering en pensioenopbouw van werknemers);
  3. bedrijfsreservering (de vorming van bedrijfsvermogen).
- Gezinsreservering en bedrijfsreservering vormen samen de besparingen; beide dragen bij tot de vorming van eigen vermogen en beide worden in het algemeen aangewend voor de financiering van het bedrijf.

De vorming van eigen vermogen is nodig omdat een landbouwbedrijf steeds meer kapitaal vereist en doordat bij de overdracht van het bedrijf aan de volgende generatie vermogen aan het bedrijf wordt onttrokken. Andere bronnen van eigen vermogen zijn erfenissen en schenkingen (de laatste bijvoorbeeld bij de bedrijfsovername) en vermogenswinsten (b.v. uit de stijging van de waarde van landbouwgrond tot 1979).

Het vereiste niveau van besparingen voor continuïteit is afhankelijk van een aantal uitgangspunten en omstandigheden, zoals de duur van bedrijfsuitoefening, de minimaal geachte omvang van het eigen vermogen, en de vermogensvorming uit andere bronnen. Op grond van de situatie van enkele jaren geleden ging De Veer ervan uit dat een jaarlijkse bedrijfsreservering nodig was van ca. 1,5% van het totale in het bedrijf geïnvesteerde vermogen. In een ondernemersloopbaan van 35 jaar vormt men dan 50% van het totale bedrijfsvermogen. Voor dit niveau van bedrijfsreservering en de gezinsreservering samen is een jaarlijkse besparing van 2 à 3% van het vermogen noodzakelijk (Aukema, 1979). Het zal duidelijk zijn dat een dergelijke norm niet meer kan zijn dan een globale aanduiding.

Welke bedrijven bereiken nu dit niveau van besparingen? Gemiddeld genomen blijkt er een redelijk goede samenhang te zijn van de besparingen met de rentabiliteit, uitgedrukt in "factoropbrengsten in procenten van de factorkosten". Figuur 2.2 laat dit zien. De besparingen, uitgedrukt in een percentage van het totale vermogen, zijn hoger naarmate de rentabiliteit beter is.

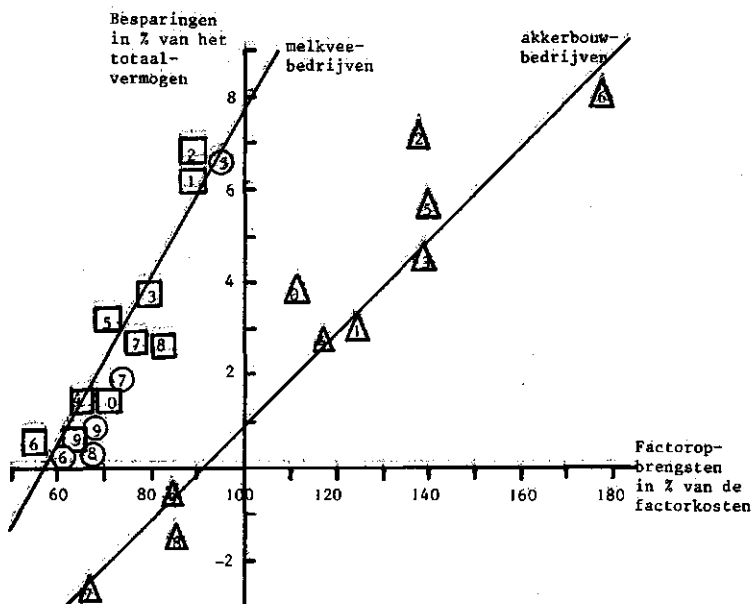
---

1) Voor deze paragraaf is uitvoerig gebruik gemaakt van De Veer (1978).

Bij een zelfde niveau van rentabiliteit liggen de besparingen op akkerbouwbedrijven lager dan op melkveebedrijven en intensieve veehouderijbedrijven. Op veehouderijbedrijven is de inzet van gezinsarbeid groter dan op akkerbouwbedrijven. Er wordt meer meegewerkt door de echtgenote en andere gezinsleden en het aantal gewerkte uren per arbeidskracht is hoger. De toegerekende kosten van deze gezinsarbeid drukken de rentabiliteit, maar vormen tevens inkomen voor het gezin, waaruit men kan besparen.

Een jaarlijkse besparing van 2 à 3% van het vermogen, die nodig wordt geacht om de continuïteit te handhaven, wordt op veehouderijbedrijven gemiddeld gehaald, wanneer de opbrengsten 70% vormen van de kosten. Op akkerbouwbedrijven wordt dat pas bereikt, wanneer de opbrengsten 110 à 120% van de kosten bedragen (fig.2.2).

Figuur 2.2 Besparingen (in procenten van het totaal vermogen), afhankelijk van de rentabiliteit (factoropbrengsten in procenten van de factorkosten) op melkveebedrijven, intensieve veehouderijbedrijven en akkerbouwbedrijven a).



- |                                   |           |
|-----------------------------------|-----------|
| □ melkveebedrijven                | 0 1970/71 |
| ○ intensieve veehouderijbedrijven | 1 1971/72 |
|                                   | 2 1972/73 |
| △ akkerbouwbedrijven              | etc.      |

Bron: LEI-boekhoudnet.

a) Bedrijven met in 1979/80 een omvang van minstens 69 sbe.

Op melkveebedrijven met een omvang van 180 sbe was de rentabiliteit in 1979/80 gemiddeld 70% (fig. 2.1). Op intensieve veehouderijbedrijven werd dit niveau gemiddeld gehaald bij een omvang van 220 sbe. Op akkerbouwbedrijven werd het voor continuïteit benodigde rentabiliteitsniveau van 110 à 120% in 1979/80 nog niet bereikt bij een omvang van 240 sbe. Vanaf 220 sbe per bedrijf werden de kosten wel volledig door de opbrengsten gedekt en bedroegen de besparingen ongeveer 1% van het vermogen.

De bedrijfsomvang, waarbij men gemiddeld juist voldoende bespaart met het oog op de continuïteit, is gekozen als bovengrens van de middengroep. Erboven bespaart men dus gemiddeld wel voldoende, en beneden deze grens onvoldoende met het oog op continuïteit. Voor melkveebedrijven ligt deze grens bij 180 sbe.

Voor intensieve veehouderijbedrijven en akkerbouwbedrijven zou men de bovengrens van de middengroep op grond van het voorgaande bij een grotere bedrijfsomvang moeten leggen. Voor de intensieve veehouderijbedrijven zullen de sbe-normen voor varkens bij de onderhanden zijnde herziening worden verlaagd. Dit is nodig door de sterke produktiviteitsstijging in de varkenshouderij. Rekening houdend met deze herziening mag men voor intensieve veehouderijbedrijven ook ongeveer uitgaan van 180 sbe als globale bovengrens voor de middengroep.

Voor de akkerbouwbedrijven zou de bovengrens op grond van het voorgaande wel bijzonder hoog komen te liggen door de bijzonder lage rentabiliteit in de afgelopen jaren als gevolg van lage opbrengstprijzen van de "vrije produkten". Als men uitgaat van genormaliseerde opbrengstprijzen ligt de rentabiliteit hoger. Na 1979/80 is er weer enig herstel opgetreden. Het is daarom geoorloofd ook voor de akkerbouwbedrijven uit te gaan van 180 sbe als globale grens voor de middengroep. Voor alle bedrijfstypen lag deze grens enkele jaren geleden bij een aanzienlijk geringere bedrijfsomvang.

De benedengrens van de middengroep is gelegd bij de bedrijfsomvang, waarbij de besparingen gemiddeld nul zijn. Het inkomen is dan juist toereikend voor de gezinsuitgaven. Dat is op veehouderijbedrijven het geval bij een rentabiliteit van 55 à 60% en op akkerbouwbedrijven bij een rentabiliteit van 90%. In 1979/80 bereikten melkveebedrijven van 120 sbe, intensieve veehouderijbedrijven met ongeveer 140 sbe en akkerbouwbedrijven met een wat grotere bedrijfsomvang gemiddeld een dergelijk niveau van rentabiliteit en besparingen. Met een marge naar beneden is de ondergrens van de middengroep voor alle typen gelegd bij 90 sbe.

De middengroep omvat dus bedrijven, waarop wel vermogensvorming mogelijk is, maar onvoldoende om de continuïteit veilig te stellen. Als grenzen van de middengroep zijn in deze studie voor 1980 90 en 180 sbe aangehouden als ondergrens, respectievelijk bovengrens. Met nadruk zij gezegd, dat het hier gaat om globale grenzen die zijn afgeleid van statistisch vastgestelde verbanden.

Men kan voor een individueel bedrijf op grond van de omvang in sbe alleen, geen uitspraken doen over de mogelijkheden voor continuïteit.

## 2.5 Vermogen

In het algemeen zijn landbouwbedrijven voor een groot deel met eigen vermogen gefinancierd. Dat is ook nodig in verband met de vrij lage rentabiliteit. Op de kleinere en grotere middenbedrijven bedroeg het eigen vermogen volgens de eindbalans van het boekjaar 1979/80 respectievelijk 86% en 79% van het totale vermogen, exclusief gepachte grond en gebouwen.

Deze in het algemeen gunstige verhouding tussen eigen en vreemd vermogen blijkt verder uit het lage percentage middenbedrijven met minder dan 50% eigen vermogen, namelijk 4% van de kleinere en 9% van de grotere middenbedrijven. Op 45% van de kleinere en 32% van de grotere middenbedrijven maakte het eigen vermogen zelfs meer dan 90% van het totale vermogen uit.

Absoluut is het eigen vermogen op grotere bedrijven hoger dan op de middenbedrijven en op de kleinere bedrijven lager. Als percentage van het totale in het bedrijf geïnvesteerde vermogen is het eigen vermogen op kleinere bedrijven een belangrijker financieringsbron (92%) en op grotere bedrijven een iets minder belangrijke (74%). Op middenbedrijven bedroeg het eigen vermogen zoals gezegd 86% (kleinere middenbedrijven) en 79% (grotere middenbedrijven) van het totale vermogen.

Bij de middenbedrijven blijkt het percentage eigen vermogen en het deel van de grond in eigendom toe te nemen met de duur van de bedrijfsuitoefening. Op bedrijven die minder dan tien jaar door het zittende bedrijfshoofd zijn uitgeoefend is het eigen vermogen reeds vrij omvangrijk. Op 53% van deze bedrijven bedraagt het eigen vermogen minstens 70% van het totale vermogen en is 45% van de grond eigendom.

Bedrijfschouffden op middenbedrijven die hun bedrijf reeds meer dan vijftientig jaar uitoefenen hebben meer dan de helft van de grond in eigendom, terwijl het eigen vermogen op ongeveer 70% van de bedrijven minstens 90% vormt van het totale vermogen.

Bij een hoog percentage eigen vermogen is het in het algemeen mogelijk vreemd vermogen aan te trekken voor het uitvoeren van grote investeringen zoals de bouw van een ligboxenstal. De toeneeming van het eigen vermogen door de waardeestijging van landbouwgrond tot 1979 schiep nog extra ruimte voor het opnemen van leningen. Nu aan deze waardeestijging een einde is gekomen is het lenen moeilijker geworden. Voor het doen van investeringen is het echter belangrijker of het inkomen op het gemoderniseerde bedrijf ruimte zal bieden om de rente- en aflossingsverplichtingen te voldoen.

## 2.6 Investeringsen

Het niveau van investeringen, gemeten aan de bruto-investering per bedrijf, loopt op de middenbedrijven nogal uiteen (tabel 2.3).

Van deze cijfers gaat de suggestie uit van uiteenlopende ontwikkelingen op de middenbedrijven. Aan de ene kant zijn er bedrijven die desinvesteren en aan de andere kant bedrijven die investeren en tot ontwikkeling gebracht worden. Het behoeven echter niet van jaar tot jaar dezelfde bedrijven te zijn die investeren, dan wel desinvesteren. Het betreft hier jaarcijfers, waaraan men geen conclusies mag verbinden aangaande de ontwikkeling op bedrijven over meerdere jaren. In hoofdstuk 4 zal hierop wel worden ingegaan aan de hand van metellinggegevens over de periode 1975 tot 1980.

Tabel 2.3 Percentage landbouwbedrijven naar niveau van de bruto-investeringen, 1976/77-1979/80 a)

Brutoin- vesterin- gen	Indeling naar bedrijfsomvang b)			
	kleine bedrij- ven	kleinere middenbe- drijven	grotere middenbe- drijven	grote bedrij- ven
Negatief	34	19	16	10
f 0 - f 10000	41	31	18	9
f 10- f 30000	16	27	32	25
f 30000 e.m.	9	23	34	56
Totaal	100	100	100	100

Bron: LEI-boekhoudnet.

Noten: a) Zie noot b van tabel 2.1.

b) Het gemiddelde percentage bedrijven dat per jaar een dergelijk bedrag investeerde.

De middenbedrijven nemen een tussenpositie in: op grotere bedrijven komen relatief hoge investeringen meer voor en op kleinere bedrijven minder. Desinvestering en een laag investeringsniveau komen op kleinere bedrijven meer voor dan op middenbedrijven.

Op middenbedrijven met een relatief korte duur van bedrijfsuitoefening is de investeringsactiviteit het grootst. Op bedrijven met een duur van bedrijfsuitoefening van vijftientwintig jaar en meer zonder opvolger komt desinvestering relatief vaak voor (29%), een laag niveau van investeringen eveneens.

## 2.7 Conclusies

De belangrijkste conclusies uit dit hoofdstuk zijn:  
- voor continuïteit is een minimumniveau van vermogensvorming vereist;

- middenbedrijven zijn bedrijven met zodanige bedrijfsuitkomsten dat enige vermogensvorming mogelijk is, maar onvoldoende om de continuïteit zeker te stellen;
- de middengroep kan voor 1980 globaal worden omschreven als de bedrijven met een omvang tussen 90 en 180 sbe, enkele jaren eerder lagen deze grenzen nog bij een geringere omvang;
- op de middenbedrijven, waar de bedrijfsovername nog niet zo lang geleden heeft plaatsgevonden of in de nabije toekomst overdracht aan een opvolger plaats gaat vinden zijn de besparingen hoger dan op de andere middenbedrijven;
- op een aanzienlijk aantal landbouwbedrijven ligt het inkomen beneden het minimuminkomen voor zelfstandigen, met name op de kleinere bedrijven;
- de middenbedrijven zijn voor een groter deel met eigen vermogen gefinancierd dan de grotere bedrijven en daardoor minder gevoelig voor risico's;
- de investeringen lopen sterk uiteen op de middenbedrijven, maar blijven achter bij die op de grotere bedrijven.



### 3. Omvang van de middengroep

#### 3.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is een globale indeling gemaakt in drie categorieën bedrijven, die verschillen in de kans op continuïteit:

- bedrijven met een omvang boven 180 sbe met in het algemeen een goede kans op continuïteit;
- de middengroep tussen 90 en 180 sbe, met enige kans op continuïteit, die echter door een onvoldoende niveau van besparingen, als twijfelachtig moet worden beschouwd;
- bedrijven met een omvang beneden 90 sbe, die weinig kansen hebben om op langere termijn continuïteit te bereiken.

In dit hoofdstuk zal worden nagegaan hoeveel bedrijven deze categorieën omvatten, ten einde een indruk te krijgen van het aantal bedrijven dat met het probleem van de continuïteit heeft te kampen. Hierbij wordt aandacht besteed aan de ontwikkeling in het recente verleden (paragraaf 2) en aan verschillen per bedrijfstype en per gebied (paragrafen 3 en 4). In paragraaf 5 wordt ingegaan op de behoefte aan continuïteit, voor zover men dit kan afleiden uit de leeftijd van de bedrijfshoofden en de opvolgingssituatie. De behoefte aan en de mogelijkheden voor continuïteit worden met elkaar vergeleken. In paragraaf 6 bieden de gegevens over het aandeel van de middengroep in het totale aantal arbeidskrachten, de oppervlakte cultuurgrond en de productiecapaciteit inzicht in het maatschappelijk belang van de middengroep.

De gegevens voor dit hoofdstuk zijn ontleend aan de landbouwtelling, die jaarlijks in mei wordt gehouden en wordt verwerkt door het CBS. De gegevens betreffen alleen de hoofdberoepsbedrijven. Zie voor verklaring van begrippen bijlage 1.

#### 3.2 Aantal bedrijven

In 1980 omvatte de middengroep van 90 tot 180 sbe 31.800 van de 89.800 veehouderij- en akkerbouwbedrijven. Dat is 35%. De bedrijven met een omvang boven 180 sbe vormden eveneens 35% van het totaal en de bedrijven met minder dan 90 sbe 30%. In de jaren zeventig is door vergroting van de bedrijven het aantal met 180 sbe of meer belangrijk toegenomen. Het aantal bedrijven met een geringe omvang is sterk afgenomen (tabel 3.1). Dit is enerzijds het gevolg van het opheffen van kleine bedrijven en anderzijds van het vergroten van bedrijven, zodat deze nu in de hogere omvangsklassen zijn terecht gekomen.

Tabel 3.1 Aantal veehouderij- en akkerbouwbedrijven a) naar omvang in sbe b) in enkele jaren

Jaar \ Omvang (sbe)	10-60	60-90	90-120	120-150	150-180	180 e.m.	Totaal
1971	30900	25400	23100	14300	7700	8800	110200
1975	21600	16600	17100	14600	10800	19700	100400
1980	16800	10300	10900	10900	10000	30900	89800

Bron: CBS - landbouwteiling mei.

Noten: a) Hoofdberoepsbedrijven.

b) Standaardbedrijfseenheden, zie bijlage 1.

Het toegenomen aantal bedrijven boven 180 sbe in 1980, vergeleken met eerdere jaren, betekent echter niet, dat nu op meer bedrijven de continuïteit op langere termijn is veilig gesteld. Als men er van uitgaat dat in 1971 ongeveer 120 sbe voldoende was met het oog op de continuïteit en in 1975 150 sbe, dan waren er in 1971 30.800 bedrijven met een voldoende omvang voor continuïteit, in 1975 30.500 en in 1980 30.900. Ondanks de uitbreiding van veel bedrijven is het aantal bedrijven met een voldoende omvang voor continuïteit dus ongeveer gelijk gebleven. De oorzaak hiervan is het opschuiven van de bedrijfsomvang, die in het algemeen nodig is voor continuïteit.

Niet alleen de bovengrens, maar ook de ondergrens van de middengroep is opgeschoven. De middengroep omvatte:

in 1971 48.500 bedrijven van 60 tot 120 sbe,

in 1975 40.000 bedrijven van 75 tot 150 sbe en

in 1980 31.800 bedrijven van 90 tot 180 sbe.

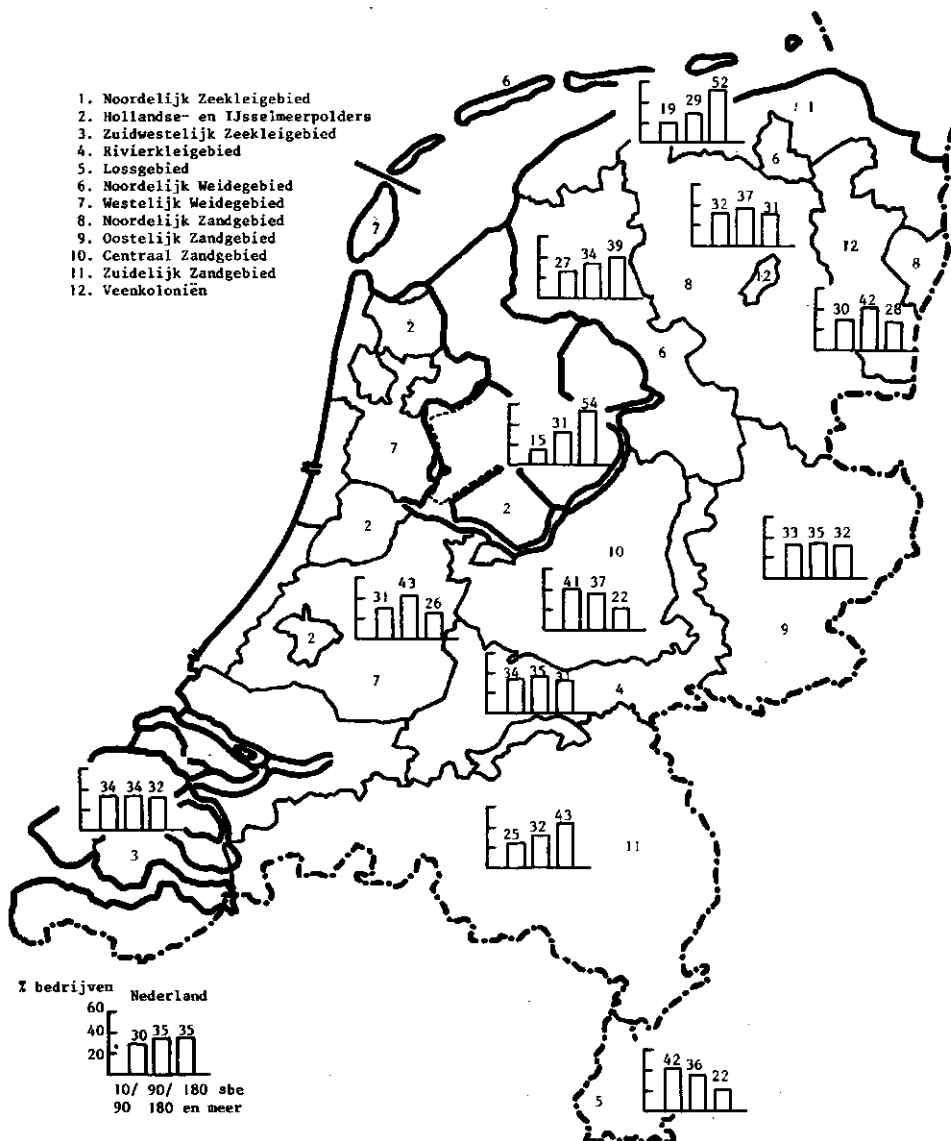
Hun aandeel in het totale aantal veehouderij- en akkerbouwbedrijven was in die jaren respectievelijk 44%, 40% en 35%.

Het aantal bedrijven met een omvang beneden de ondergrens van de middengroep was in 1971 30.900, in 1975 29.900 en in 1980 27.100. Opvallend is dat het aantal bedrijven in de middengroep dus relatief sterk afnam, terwijl het aantal "grotere" bedrijven ongeveer gelijk bleef en het aantal "kleinere" bedrijven minder sterk daalde. Dit illustreert het uiteengroeien van grotere en kleinere bedrijven, dat zich in de jaren zeventig heeft voorgedaan.

### 3.3 Aantal bedrijven per bedrijfstype

Bijna 2/3 van de 31.800 bedrijven in de middengroep behoort tot het type melkveebedrijven. Melkveebedrijven komen veel voor; bovendien behoort een vrij hoog percentage van de melkveebedrijven tot de middengroep (38%). Van de intensieve veehouderijbedrijven,

Figuur 3.1 Percentage veehouderij- en akkerbouwbedrijven a) naar omvang in sbe b) per groep van landbouwgebieden c) in 1980



Bron: CBS landbouwtelling mei.

a) Zie tabel 3.1 noot a.

b) Zie tabel 3.1 noot b.

c) Nieuwe groepering van landbouwgebieden in 14 groepen.

overige veehouderijbedrijven en akkerbouwbedrijven kan respectievelijk 35, 28 en 31% tot de middengroep worden gerekend. Bij de bedrijven die zijn gespecialiseerd op intensieve veehouderij komen relatief wat meer grote bedrijven voor (40%). Bij de overige veehouderijbedrijven zijn er verhoudingsgewijs veel met een kleine omvang (48%). (Tabel 3.2).

Tabel 3.2 Aantal veehouderij- en akkerbouwbedrijven a) naar omvang in sbe b) per bedrijfstype c) in 1980

Omvang (sbe)	10 - 90	90 - 180	180 e.m.	Totaal
bedrijfstype				
Melkveebedrijven	14.000	20.100	18.300	52.400
Intensieve veehouderijbedrijven	3.100	4.000	4.800	11.900
Overige veehouderijbedrijven	5.700	3.300	2.900	11.900
Akkerbouwbedrijven	4.300	4.400	4.900	13.600
<b>Totaal</b>	<b>27.100</b>	<b>31.800</b>	<b>30.900</b>	<b>89.800</b>

Bron: als tabel 3.1.

Noten: a) Zie tabel 3.1, noot a;

b) Zie tabel 3.1, noot b.

c) Zie bijlage 1.

#### 3.4 Aantal bedrijven per gebied

Het percentage van de veehouderij- en akkerbouwbedrijven, dat tot de middengroep van 90 tot 180 sbe behoort, wijkt in de meeste gebieden slechts weinig af van het landelijk gemiddelde (35%). Alleen in het Westelijk Weidegebied en in de Veenkoloniën komen naar verhouding meer middenbedrijven voor; 43% van de bedrijven heeft daar een omvang tussen 90 en 180 sbe. Dit gaat samen met een gering percentage bedrijven met meer dan 180 sbe (figuur 3.1. Zie ook bijlage 2.1 en bijlage 2.2 met gegevens per provincie).

In het Zuidelijk Zandgebied en in het Noordelijk Weidegebied zijn grote bedrijven juist relatief talrijk (resp. 43 en 39%; landelijk 35%). In het Noordelijk Weidegebied bestaat van oudsher een minder kleinschalige bedrijfsstructuur. In het Zuidelijk Zandgebied zijnde recente sterke modernisering van de melkveehouderij, de intensivering van het grondgebruik en de snelle groei van de intensieve veehouderij verantwoordelijk voor de aanwezigheid van

vrij veel grote bedrijven met goede kans op continuïteit op langere termijn. In deze twee gebieden komen relatief weinig kleine bedrijven beneden 90 sbe voor. In het Centraal Zandgebied en het Lössgebied ligt de verhouding omgekeerd: veel kleinere bedrijven en weinig grotere.

Van de akkerbouwgebieden zijn het Noordelijk Zeekleigebied en de Hollandse- en IJsselmeerpolders de gebieden, waarin veel grotere bedrijven voorkomen. Meer dan de helft van de bedrijven is daar groter dan 180 sbe en slechts 19, respectievelijk 15% kleiner dan 90 sbe. Het Zuidwestelijk Zeekleigebied en de Veenkoloniën zijn daarbij vergeleken kleinschalig.

Voor bedrijven in de middengroep is het gunstig wanneer er in de nabijheid veel kleine bedrijven voorkomen. Dat betekent immers dat er in de toekomst waarschijnlijk vrij veel bedrijven beëindigd zullen worden en er grond vrijkomt voor oppervlaktevergroting. Een relatief groot aantal grote bedrijven betekent daarentegen een sterke concurrentie om de grond en minder aanbod. Vanuit dit oogpunt is de situatie van de middenbedrijven relatief gunstig in het Rivierkleigebied en het Lössgebied. Het tegendeel is het geval in het Noordelijk Zeekleigebied, de Hollandse- en IJsselmeerpolders, het Noordelijk Weidegebied en het Zuidelijk Zandgebied. De mogelijkheden om door middel van oppervlaktevergroting tot een grotere bedrijfsomvang en betere kansen voor continuïteit op langere termijn te komen zijn hier waarschijnlijk geringer. De ligging van de middenbedrijven ten opzichte van de grotere en de kleinere bedrijven is in dit verband van groot belang.

### 3.5 Leeftijd van de bedrijfshoofden en de opvolgingssituatie

De behoefte aan continuïteit is waarschijnlijk niet voor alle bedrijfshoofden even dringend. Men mag aannemen dat de jongere bedrijfshoofden en de oudere met een opvolger meer behoefte hebben aan continuïteit dan de oudere bedrijfshoofden zonder opvolger. Dit betekent dat deze laatste minder hoeven te sparen om de financiële positie van hun bedrijf te versterken. Het inkomen is vrijwel alleen nodig voor de gezinsuitgaven. Wanneer er een eigen vermogen van enige omvang is, hoeft het zelfs niet onmiddellijk tot problemen te leiden, als het inkomen de gezinsuitgaven niet geheel dekt. Waarschijnlijk wordt er op veel kleinere en een aantal middenbedrijven op deze wijze ingeteerd op het vermogen, doordat men de middelen uit afschrijvingen een consumptieve besteding geeft, en vervangingsinvesteringen achterwege laat. De korte periode waarin investeringen van oudere bedrijfshoofden zonder opvolger moeten worden terugverdiend is ook een beperking om te investeren.

Van de bedrijfshoofden die jonger zijn dan 50 jaar zal een deel eveneens niet worden opgevolgd, als het zover is, dat zij hun beroep beëindigen. Voor deze bedrijfshoofden is de behoefte aan

continuïteit ook beperkt en wel tot de actieve periode van henzelf. Dit is evenwel nog minstens 15 jaar.

Tabel 3.3 Aantal veehouderij- en akkerbouwbedrijven a) naar omvang in sbe b) en naar leeftijd van het bedrijfshoofd en aanwezigheid van een opvolger

Omvang (sbe)	10 - 90	90 - 180	180 e.m.	Totaal
<b>Leeftijd en aanwezigheid van een opvolger</b>				
tot 40 jaar	2.500	7.000	9.400	18.900
40 - 50 jaar	4.300	9.700	10.100	24.100
50 jaar en ouder				
met opvolger	3.000	5.800	8.000	16.800
zonder opvolger	17.300	9.300	3.400	30.000
<b>Totaal</b>	<b>27.100</b>	<b>31.800</b>	<b>30.900</b>	<b>89.800</b>

Bron: als tabel 3.1.

Noten: a) Zie tabel 3.1, noot a.

b) Zie tabel 3.1, noot b.

Ruim de helft (53%) van de bedrijfshoofden in de middengroep was in 1980 jonger dan 50 jaar en 18% van hen was 50 jaar en ouder en had een opvolger. Men kan derhalve stellen, dat 71% van de bedrijven in de middengroep behoefte heeft aan continuïteit. Dit waren in 1980 22.500 bedrijven (tabel 3.3). De mogelijkheden om continuïteit te bereiken zijn echter onzeker. Deze bedrijven vormen 1/4 van alle veehouderij- en akkerbouwbedrijven. De middenbedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar en ouder zonder opvolger vormen met 9.300 10% van de veehouderij- en akkerbouwbedrijven.

Op grond van de behoefte aan continuïteit en de mogelijkheden daartoe kan men de veehouderij- en akkerbouwbedrijven in vier groepen indelen (1980):

- 1) bedrijven met een omvang boven 180 sbe met redelijke tot goede kans op continuïteit: 30.900 35%
- 2) bedrijven met een omvang tussen 90 en 180 sbe met behoefte aan continuïteit: 22.500 25%
- 3) bedrijven met een omvang beneden 90 sbe met behoefte aan continuïteit: 9.800 11%
- 4) bedrijven tot 90 sbe en van 90 tot 180 sbe zonder behoefte aan continuïteit: 26.600 29%

De eerste groep zou men kunnen aanduiden als de blijvers, de bedrijven die naar alle waarschijnlijkheid op lange termijn zul-

Tabel 3.4 Aantal arbeidskrachten a) en oppervlakte cultuurgrond in ha op, en aandeel in de produktiecapaciteit in sbe b) van, veehouderij- en akkerbouwbedrijven c) in de verschillende omvangklassen in 1980

Omvang (sbe)	10 - 90		90 - 180		180 en meer	Totaal
	1 d)	2 d)	1 d)	2 d)		
bedrijven	9.800	17.300	22.500	9.300	30.900	89.800
Arbeidskrachten						
mannen	10.300	16.900	27.900	10.600	48.400	114.100
vrouwen	3.600	6.500	12.700	5.600	18.400	46.800
Cultuurgrond (ha)	86.000	152.000	368.000	157.000	881.000	1.644.000
Percentage van de produktie- capaciteit	4	6	22	8	60	100

Bron: Als tabel 3.1.

- Noten: a) Arbeidskrachten, die regelmatig minstens 15 uur per week op het bedrijf werken.  
b) Zie tabel 3.1, noot b.  
c) Zie tabel 3.1, noot a.  
d) De bedrijven van 10-90 sbe en 90-180 sbe zijn onderscheiden in:  
1. bedrijven met bedrijfshoofden tot 50 jaar en van 50 jaar en ouder met opvolger;  
2. bedrijven met bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder zonder opvolger.

len worden voortgezet. Hiermee is niet gezegd dat deze bedrijven in het geheel geen problemen zouden hebben. Een aantal bedrijven, die in het recente verleden grote investeringen hebben uitgevoerd en daarvoor hebben moeten lenen, zijn door de hoge rente in problemen gekomen. In het algemeen hebben de bedrijven in deze groep wel goede mogelijkheden voor continuïteit.

In de tweede groep doet het probleem van de continuïteit zich voor en bestaat er een spanning tussen behoefte aan continuïteit en onvoldoende mogelijkheden. Door vergroting en modernisering en/of verbetering van de bedrijfsresultaten per ha en per dier zullen deze bedrijven hun kansen op continuïteit moeten proberen te verbeteren. De bedrijven met een omvang tussen 150 en 180 sbe hebben waarschijnlijk betere kansen om dat te bereiken dan bedrijven met een omvang tussen 90 en 120 sbe.

De derde groep omvat bedrijven, die zich in een vrijwel uitzichtloze situatie bevinden. Het bedrijf biedt vrijwel geen basis voor vergroting en modernisering. Deze groep bedrijven is betrekkelijk klein. Een aantal bedrijfshoofden heeft waarschijnlijk inkomen uit een nevenberoep.

De vierde groep zijn de wijkers; deze bedrijven zullen door het ontbreken van een opvolger gedurende de komende 10 tot 15 jaar waarschijnlijk verdwijnen als hoofdberoepsbedrijf. Op deze bedrijven speelt het probleem van de continuïteit nauwelijks een rol. Het inkomen is echter op een aantal bedrijven onvoldoende voor het levensonderhoud. Dit doet zich vooral voor op bedrijven beneden 90 sbe. Er bestaat op een deel van de bedrijven in deze groep een aanzienlijke achterstand in welvaart (Spierings en Wijnen, 1981). In paragraaf 2.3 bleek ook reeds het hoge percentage kleine bedrijven met een inkomen beneden het minimuminkomen voor zelfstandigen.

### 3.6 Arbeidskrachten, cultuurgrond en produktiecapaciteit

Voor een indruk van de maatschappelijke betekenis van de middenbedrijven wordt nu aangegeven welk deel van de agrarische beroepsbevolking werkzaam is op de middenbedrijven, hoeveel grond zij in gebruik hebben en welk deel van de produktiecapaciteit zij voor hun rekening nemen.

Op de 31.800 bedrijven in de middengroep waren medio 1980 38.500 mannelijke arbeidskrachten werkzaam. Op de middenbedrijven met een bedrijfshoofd beneden 50 jaar of 50 jaar en ouder met opvolger waren het er 27.900 en op bedrijven met bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder zonder opvolger 10.600 (tabel 3.4). De bedrijfshoofden vormden ongeveer 80% van de regelmatig meewerkende mannelijke arbeidskrachten. De overigen zijn voornamelijk meewerkende zoons. Naast de mannen werken in veel gevallen de echtgenotes van de bedrijfshoofden mee. Op ca. 3/5 van de veehouderijbedrijven in de middengroep werkte de echtgenote regelmatig minstens



15 uur per week mee. Dit komt daarentegen op slechts 1/5 van de akkerbouwbedrijven in de middengroep voor.

Van de 114.100 mannelijke arbeidskrachten op veehouderij- en akkerbouwbedrijven waren in 1980 werkzaam op:

1) bedrijven met een omvang boven 180 sbe met redelijke tot goede kans op continuïteit:	48.400	42%
2) bedrijven met een omvang tussen 90 en 180 sbe met behoefte aan continuïteit:	27.900	25%
3) bedrijven met een omvang beneden 90 sbe met behoefte aan continuïteit:	10.300	9%
4) bedrijven tot 90 sbe en van 90 tot 180 sbe zonder behoefte aan continuïteit:	27.500	24%

Op de bedrijven met een omvang boven 180 sbe was in 1980 een groter deel (42%) van de mannelijke arbeidskrachten werkzaam dan overeenkwam met het percentage bedrijven boven 180 sbe (35%). Op de bedrijven tot 90 sbe en van 90 tot 180 sbe zonder behoefte aan continuïteit was juist een geringer deel (24%) van de mannelijke arbeidskrachten werkzaam, dan overeenkwam met het percentage bedrijven in deze categorie (29%). De achtergrond hiervan is dat de arbeidsbezetting op de bedrijven boven 180 sbe hoger is dan op kleinere bedrijven.

De bedrijven in de middengroep hadden in 1980 ruim een half miljoen ha (525.000) cultuurground in gebruik. De bedrijfshoofden tot 50 jaar of van 50 jaar en ouder met opvolger beschikken over 368.000 ha en de bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder zonder opvolger over 157.000 ha. De veehouderij- en akkerbouwbedrijven hadden samen, dat wil zeggen ongeacht de omvang in sbe, meer dan 1½ miljoen ha in gebruik (1.644.000). Dit was als volgt verdeeld over:

1) bedrijven met een omvang boven 180 sbe met redelijke tot goede kans op continuïteit:	ha	%
	881.000	54
2) bedrijven met een omvang tussen 90 en 180 sbe met behoefte aan continuïteit:	368.000	22
3) bedrijven met een omvang beneden 90 sbe met behoefte aan continuïteit:	86.000	5
4) bedrijven tot 90 sbe en van 90 tot 180 sbe zonder behoefte aan continuïteit:	309.000	19

Meer dan de helft van de grond was derhalve in gebruik op bedrijven met redelijke tot goede kansen op continuïteit. Doordat de bedrijven in de 4e categorie bij gebrek aan een opvolger waarschijnlijk gedurende de komende 10 à 15 jaar beëindigd zullen worden kan er uit deze categorie maximaal 309.000 ha vrijkomen voor vergroting van bedrijven.

De produktiecapaciteit in sbe was in 1980 als volgt verdeeld over de bedrijven in de vier onderscheiden categorieën:

- |   |     |
|---|-----|
| 1) bedrijven met een omvang boven 180 sbe met redelijke tot goede kans op continuïteit: | 60% |
| 2) bedrijven met een omvang tussen 90 en 180 sbe met behoefte aan continuïteit:         | 22% |
| 3) bedrijven met een omvang beneden 90 sbe met behoefte aan continuïteit:               | 4%  |
| 4) bedrijven tot 90 sbe en van 90 tot 180 sbe zonder behoefte aan continuïteit:         | 14% |

De bedrijven met redelijke tot goede kans op continuïteit die in 1980 ruim 1/3 van de bedrijven uitmaakten, namen 60% van de produktiecapaciteit voor hun rekening. Hun aandeel in de oppervlakte cultuurgrond lag iets lager (54%). Zoals in paragraaf 4.4 nog zal blijken, is de intensiteit van het grondgebruik op deze bedrijven dus relatief hoog.

De bedrijven in de vierde categorie, die waarschijnlijk geen behoefte hebben aan continuïteit, zullen door het ontbreken van een opvolger waarschijnlijk gedurende de komende 10 à 15 jaar worden beëindigd. Doordat de produktiecapaciteit van deze bedrijven wegvalt komt er ruimte vrij voor andere bedrijven om uit te breiden. Het gaat hier om 14% van de produktiecapaciteit in 1980. Natuurlijk is de uitbreiding van bedrijven niet direct afhankelijk van het wegvallen van produktiecapaciteit in deze categorie. Bij het vrijkomen van grond voor bedrijfsvergroting is dit verband er wel. Alleen bij strikte contingertering door middel van produktiequota per bedrijf zou de uitbreiding van de produktiecapaciteit op het ene bedrijf direct afhankelijk zijn van inkrimping op een ander bedrijf. Dat is niet het geval en het ziet er niet naar uit dat dat in de nabije toekomst wel het geval zal zijn. Men kan hieraan wel de conclusie verbinden dat vergroting van de produktieomvang voor een aantal bedrijven mogelijk is zonder de totale produktiecapaciteit te verhogen, omdat er elders produktiecapaciteit wegvalt door beëindiging van bedrijven.

### 3.7 Conclusies

De belangrijkste conclusies uit dit hoofdstuk zijn:

- de middengroep omvat met 31.800 bedrijven circa 1/3 van alle veehouderij- en akkerbouwbedrijven;
- 2/3 van de middenbedrijven zijn melkveebedrijven;
- Het Westelijk Weidegebied en de Veenkoloniën hebben de hoogste percentages middenbedrijven;
- doordat de omvang die is vereist voor uitzicht op continuïteit is omhoog gegaan, is het aantal bedrijven met een voldoende omvang voor continuïteit niet toegenomen, ondanks de vergroting van veel bedrijven;

- van de intensieve veehouderijbedrijven zijn er relatief veel met een voldoende omvang voor continuïteit;
- in het Zuidelijk Zandgebied, het Noordelijk Weidegebied, het Noordelijk Zeekleigebied en de Hollandse- en IJsselmeerpolders komen relatief veel bedrijven voor met een voldoende omvang voor continuïteit, het tegendeel geldt voor het Centraal Zandgebied en het Lössgebied;
- op ongeveer 22.500, of wel 70% van de bedrijven in de midden-groep heeft het bedrijfshoofd op grond van zijn leeftijd of de aanwezigheid van een opvolger behoefte aan continuïteit;
- op grond van de behoefte aan continuïteit en de mogelijkheden daartoe kan men de veehouderij- en akkerbouwbedrijven globaal in 4 groepen indelen:

	% be- drij- ven	% vaste mann. arb.kr.	% cul- tuur- grond	% produktie- capaciteit in sbe
1. bedrijven met con- tinuïteit (meer dan 180 sbe)	35	42	54	60
2. middenbedrijven met behoefte aan continuïteit	25	25	22	22
3. kleine bedrijven beneden 90 sbe met behoefte aan con- tinuïteit	11	9	5	4
4. bedrijven die klei- ner zijn dan 180 sbe zonder behoefte aan continuïteit	29	24	19	14

## 4. Inrichting van en bedrijfsvoering op de middenbedrijven

### 4.1 Inleiding

Ofschoon de omvang van de bedrijven in sbe bruikbaar is als een globale maatstaf voor de continuïteit, is het evenzeer van belang de achterliggende factoren in ogenschouw te nemen. Dat zijn de oppervlakte cultuurgrond en de intensiteit van het grondgebruik. De oppervlakte cultuurgrond bepaalt op de grondgebonden bedrijven mede, of de middenbedrijven een voldoende omvang zullen kunnen bereiken. Er zal ook worden nagegaan, in hoeverre er op de middenbedrijven oppervlaktevergroting heeft plaatsgehad, die samen met intensivering van het grondgebruik, vergroting van de bedrijfsomvang mogelijk maakt. In de volgende paragrafen zullen de oppervlakte per bedrijf, de veranderingen daarin, de intensiteit van het grondgebruik en de veranderingen in de omvang van de bedrijven de revue passeren.

Om de continuïteit veilig te stellen, is het niet alleen nodig dat de bedrijfshoofden in de middengroep de omvang van hun bedrijven vergroten, maar ook dat ze redelijke opbrengsten per ha en per dier behalen. In paragraaf 4.6 zal worden onderzocht in hoeverre zij daarin geslaagd zijn.

De bedrijven in de middengroep worden op deze punten vergeleken met kleinere en grotere bedrijven. De gegevens daarvoor zijn ontleend aan het LEI-boekhoudnet, de landbouwtellingen en het mutatieonderzoek. Dit laatste maakt het mogelijk de ontwikkeling op de bedrijven over meerdere jaren te volgen.

### 4.2 Oppervlakte per bedrijf

Van de melkveebedrijven in de middengroep had in 1980 2/3 een oppervlakte cultuurgrond tussen 10 en 20 ha (tabel 4.1). Dit oppervlaktetraject is dus typisch voor de middenbedrijven van het melkveehouderijtype 1). Van de melkveebedrijven die kleiner waren dan 90 sbe had ca. 2/3 minder dan 10 ha in gebruik. Bij de melkveebedrijven met een omvang boven 180 sbe overweegt het aantal bedrijven met een oppervlakte van meer dan 20 ha (80%).

Voor een melkveebedrijf van voldoende omvang is afhankelijk van de grondsoort in het algemeen toch wel minstens 15 à 20 ha cultuurgrond nodig voor voederwinning en beweiding. Dat betekent enerzijds, dat de oppervlakte voor een deel van de middengroep een beperking vormt om te komen tot een voldoende productieomvang met

---

1) In 1980 kwam op de melkveebedrijven een omvang van 90 sbe gemiddeld overeen met een oppervlakte van 12 ha en een omvang van 180 sbe met 21 ha.

Tabel 4.1 Aantal middenbedrijven a) naar oppervlakte cultuurgrond per bedrijfstype b) in 1980

Oppervlakte (ha)	tot 10	10-15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40 en groter	Totaal
Bedrijfstype									
Melkveebedrijven	1.600	6.000	6.900	3.800	1.300	300	100	100	20.100
Intensieve veehouderij- bedrijven	3.600	400	0 <sup>c)</sup>	0	0	0	- <sup>d)</sup>	-	4.000
Overige veehouderij- bedrijven	1.500	1.100	400	200	100	0	0	0	3.300
Akkerbouwbedrijven	0	100	400	1.000	1.100	900	500	400	4.400
Totaal	6.700	7.600	7.700	5.000	2.500	1.200	600	500	31.800

Bron: CBS - landbouwtekening mei.

Noten: a) Hoofdberoepsbedrijven met een omvang tussen 90 en 180 sbe.

b) Zie bijlage 1.

c) 0 = minder dan 100.

d) - = nul.

het oog op de continuïteit. Anderzijds heeft een aantal melkveebedrijven in de middengroep wel een voldoende oppervlakte.

De oppervlakte van de intensieve veehouderijbedrijven in de middengroep is in de meeste gevallen minder dan 10 ha. De geringe oppervlakte is waarschijnlijk voor veel bedrijven de reden geweest om zich te specialiseren in de richting van varkenshouderij of pluimveehouderij. In de concentratiegebieden van de intensieve veehouderij in het zuiden en oosten van het land beperkt de geringe oppervlakte van de intensieve veehouderijbedrijven de mogelijkheden om de mest verantwoord af te zetten. Ook bij de intensieve veehouderijbedrijven bestaat een samenhang tussen de oppervlakte van de bedrijven en de omvang in sbe. Van de intensieve veehouderijbedrijven met meer dan 180 sbe zijn er echter maar weinig met een oppervlakte boven 15 ha: minder dan 500 bedrijven van de 4800 intensieve veehouderijbedrijven boven 180 sbe hadden in 1980 meer dan 15 ha cultuurgrond.

Bij de overige veehouderijbedrijven is de oppervlakte in het algemeen eveneens gering. Slechts 23% van deze bedrijven tussen 90 en 180 sbe had in 1980 meer dan 15 ha. Naar schatting 60% van deze bedrijven combineert melkveehouderij met het houden van mestvarkens of fokvarkens.

Van de overige veehouderijbedrijven met een omvang boven 180 sbe had in 1980 de helft een oppervlakte groter dan 15 ha. Bij de melkveebedrijven was dit op meer dan 90% van de bedrijven groter dan 180 sbe het geval.

De akkerbouwbedrijven in de middengroep beschikken in het algemeen over een grotere oppervlakte dan de melkveebedrijven (tabel 4.1). In 1980 had bijna 70% van deze bedrijven een oppervlakte tussen 20 en 35 ha. Dit oppervlaktetraject kan typisch genoemd worden voor de middengroep in de akkerbouw 1). Voor een akkerbouwbedrijf van voldoende omvang met het oog op continuïteit is in het algemeen toch wel minimaal 30 à 35 ha nodig. In 1980 bewerkte 20% van de akkerbouwbedrijven in de middengroep minstens 35 ha. Als men rekening houdt met de mogelijkheid om op een aantal bedrijven opengrondstuintbouwgewassen te telen, kan men het oppervlaktecriterium uiteraard lager stellen en voldoet een groter aantal bedrijven aan dit criterium. Ook dan blijft de oppervlakte cultuurgrond waarschijnlijk een beperking voor een deel van de akkerbouwbedrijven in de middengroep. Ter vergelijking is het interessant, dat 87% van de akkerbouwbedrijven met een omvang van minstens 180 sbe in 1980 groter was dan 35 ha.

---

1) In 1980 kwam op de akkerbouwbedrijven een omvang van 90 sbe gemiddeld overeen met een oppervlakte van 19 ha en een omvang van 180 sbe met 36 ha.

Tabel 4.2 Aantal veehouderij- en akkerbouwbedrijven a) naar de mate van oppervlakteverandering tussen 1975 en 1980 en naar omvang in sbe b) in 1975

<del>Oppervlakte- verandering</del> Omvang in sbe	Meer dan 25% verkleind	5 - 25% ver- kleind	5% verkleind tot 5% vergroot	5 - 25% ver- groot	Meer dan 25% vergroot	Totaal
10 - 75	5.400	3.400	11.100	1.900	2.000	23.800
75 - 150	4.000	4.700	18.200	6.400	4.500	37.800
150 en meer	2.200	3.500	13.300	6.500	4.000	29.500
Totaal	11.600	11.600	42.600	14.800	10.500	91.100

Bron: CBS/LEI-mutatieonderzoek.

Noten: a) Hoofdberoepsbedrijven in 1975, die zijn voortgezet tussen 1975 en 1980.  
b) Zie bijlage 1.

### 4.3 Oppervlaktevergroting

De gemiddelde oppervlakte cultuurgrond per bedrijf is in de jaren zeventig toegenomen. Op de melkveebedrijven was er een stijging van 15 ha in 1971 tot 19 ha in 1980, op de akkerbouwbedrijven was er een stijging van 32 ha in 1971 tot 33,5 ha in 1980. Deze stijging van het gemiddelde is het gevolg van de beëindiging van veel bedrijven. Op de voortgezette bedrijven kan sprake zijn geweest van verkleining, nagenoeg gelijk blijven van de oppervlakte en van oppervlaktevergroting.

Op de voortgezette bedrijven was de oppervlakte tussen 1975 en 1980 vrij constant: op ca. 50% van de bedrijven was de oppervlakte in 1980 minder dan 5% groter of kleiner dan in 1975. Op de voortgezette bedrijven vond iets meer oppervlaktevergroting plaats dan oppervlakteverkleining.

Oppervlaktevergroting was mogelijk doordat er grond vrijkwam van opgeheven bedrijven en van bedrijven die hun oppervlakte verkleinden. Vooral van de bedrijven met in 1975 een omvang van minder dan 75 sbe traden er veel op als aanbieders van grond. Tussen 1975 en 1980 vond op circa 1/3 van deze laatste groep bedrijven oppervlakteverkleining plaats. Ongeveer 1/5 van de bedrijven beneden 75 sbe werd zelfs meer dan een kwart verkleind (tabel 4.2). Dit zijn veelal bedrijven van oudere bedrijfshoofden zonder opvolger.

Van de bedrijven met in 1975 75 tot 150 sbe werd 11% tussen 1975 en 1980 met meer dan een kwart verkleind in oppervlakte. In totaal vond op 23% van de bedrijven die zich in 1975 in de midden-groep bevonden verkleining van de oppervlakte plaats. Op 48% van de middenbedrijven bleef de oppervlakte nagenoeg gelijk. Ruim een kwart van de bedrijven in de middengroep breidde de oppervlakte uit. Daaronder waren er 4500 (12%) die hun areaal met meer dan een kwart wisten te vergroten. (Zie tabel 4.2 op blz. 40).

De oppervlakteverandering op de bedrijven in de middengroep liep per bedrijfstype nogal uiteen (tabel 4.3). De melkveebedrijven en akkerbouwbedrijven, die zijn gespecialiseerd op grondgebonden produkties, werden sterker vergroot dan de intensieve veehouderijbedrijven en overige veehouderijbedrijven. Deze laatste zijn respectievelijk in meerdere en mindere mate op intensieve veehouderij gespecialiseerd. Circa 1/3 van de melkveebedrijven en van de akkerbouwbedrijven in de middengroep werd tussen 1975 en 1980 met meer dan 5% in oppervlakte vergroot.

Van de intensieve veehouderijbedrijven in de middengroep werd 42% in vijf jaar tijd verkleind en een vrij gering aantal werd vergroot. De overige veehouderijbedrijven, waarvan het grootste deel een combinatie heeft van melkveehouderij en varkenshouderij, namen een tussenpositie in.



Tabel 4.3 Aantal bedrijven, die in 1975 tot de middengroep behoorden a), naar de mate van oppervlakteverandering tussen 1975 en 1980, per bedrijfstype b)

Opervlakte- verandering	Meer dan 25% verkleind	5 - 25% ver- kleind	5% verkleind tot 5% vergroot	5 - 25% ver- groot	Meer dan 25% vergroot	Totaal
Bedrijfstype						
Melkveebedrijven	2.100	3.100	13.000	4.800	3.100	26.100
Intensieve veehouderij- bedrijven	800	400	1.100	200	400	2.900
Overige veehouderij- bedrijven	700	700	2.600	700	500	5.200
Akkerbouwbedrijven	400	500	1.500	700	500	3.600
Totaal	4.000	4.700	18.200	6.400	4.500	37.800

Bron: als tabel 4.2.

Noten: a) Hoofberoepsbedrijven met in 1975 een omvang tussen 75 en 150 sbe, die zijn voortgezet tussen 1975 en 1980.

b) Zie bijlage 1.

Ruim een kwart van de bedrijven, die in 1975 tot de midden-groep behoorden, wist de oppervlakte te vergroten. Daarin bleven zij achter bij de bedrijven met in 1975 een grotere omvang dan 150 sbe (tabel 4.2). Van deze laatste bedrijven werd 36% in oppervlakte vergroot; 14% zelfs met meer dan een kwart. Het verschil in oppervlaktevergroting is in ha gerekend nog groter, omdat de oppervlakte van de bedrijven boven 150 sbe in het algemeen groter is dan van de bedrijven in de middengroep.

#### 4.4 Intensiteit van het grondgebruik

De produktieomvang in sbe per ha geeft een indruk van de intensiteit van het grondgebruik. Deze bedroeg in 1980 op melkveebedrijven gemiddeld 8,3 sbe per ha. Het niveau van 8,3 sbe per ha komt overeen met een veedichtheid van 2,10 melkkoeien per ha, inclusief een normale bezetting met bijbehorend jongvee. De produktieomvang per ha is hoger, naarmate de omvang van de bedrijven in sbe toeneemt (figuur 4.1. A). Deze stijging gaat voort tot een omvang van 250 à 300 sbe per bedrijf.

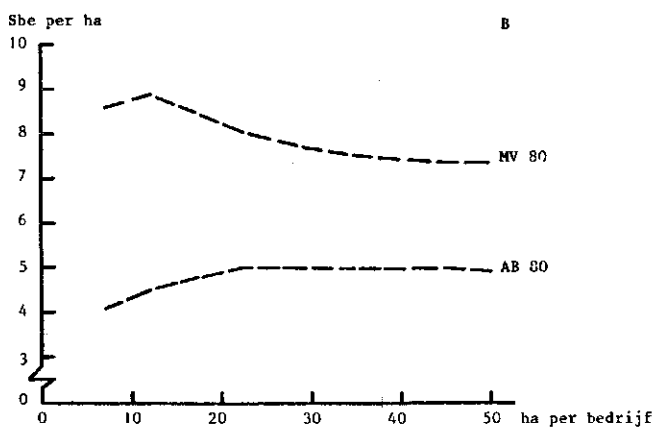
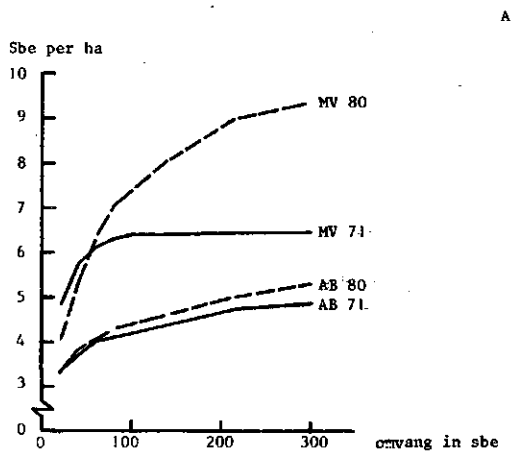
De produktieomvang per ha loopt op de bedrijven in de midden-groep uiteen van ca. 7,2 sbe per ha op bedrijven rond 90 sbe tot ongeveer 8,5 sbe per ha op bedrijven rond 180 sbe. Dit komt overeen met 1,80, respectievelijk 2,15 melkkoeien met bijbehorend jongvee per ha.

Op akkerbouwbedrijven is het aantal sbe per ha in het algemeen aanzienlijk lager. Het gemiddelde van alle hoofdberoepsakkerbouwbedrijven in 1980 bedroeg 4,9 sbe per ha. Ook op de bedrijven van dit type is er verband met de omvang van de bedrijven in sbe. Het aantal sbe per ha stijgt hier evenwel minder snel en het neemt tot een grotere bedrijfsomvang nog toe. In de middengroep liep de produktieomvang per ha uiteen van gemiddeld 4,4 sbe per ha bij bedrijven van 90 sbe tot 4,8 sbe per ha bij bedrijven van 180 sbe.

In de afgelopen 10 jaar is de produktieomvang per ha op de melkveebedrijven en akkerbouwbedrijven toegenomen. Vooral bij de melkveebedrijven gaat de intensivering nu veel verder dan 10 jaar geleden (figuur 4.1. A). De vergroting van de melkveebedrijven uitgedrukt in sbe, heeft dan ook voor een belangrijk deel plaatsgevonden door intensivering. Voor de akkerbouwbedrijven waren de mogelijkheden daartoe geringer.

Wanneer men, zoals hier, het aantal sbe per ha beziet in afhankelijkheid van de omvang van de bedrijven in sbe dan keert men de zaak eigenlijk om. Niet het aantal sbe per ha is de afhankelijke grootte, maar de omvang in sbe. De omvang in sbe hangt af van de oppervlakte in ha en de intensiteit, waarmee deze oppervlakte wordt gebruikt. De omvang in sbe is dus het resultaat. In figuur 4.1. B is het aantal sbe per ha uitgezet in afhankelijkheid van de oppervlakte in ha. De verschillen in sbe per ha tussen kleine en grote bedrijven zijn bij rangschikking naar oppervlakte kleiner.

Figuur 4.1 Intensiteit van het grondgebruik, uitgedrukt in sbe per ha, op melkveebedrijven a) en akkerbouwbedrijven a), afhankelijk van de omvang van de bedrijven in sbe (A) en de oppervlakte cultuurgrond per bedrijf (B)



Bron: als tabel 4.1.

Noot: a) Hoofdberoepsbedrijven - MV 80 = melkveebedrijven 1980  
- MV 80 = akkerbouwbedrijven 1980

Melkveebedrijven met een oppervlakte tussen 10 en 15 ha hebben de hoogste intensiteit. Op deze bedrijven is het aantal melkkoaien per ha grasland en voedergewassen het hoogst. Naarmate de oppervlakte groter is, daalt de intensiteit enigszins. Op de grotere bedrijven is dus sprake van een minder intensief grondgebruik. Bij indeling van de bedrijven naar omvang in sbe is het juist andersom. De melkveebedrijven in de middengroep komen vooral voor in het traject van 10 tot 20 ha.

Wanneer de akkerbouwbedrijven worden ingedeeld naar opklimende oppervlakte neemt het aantal sbe per ha tot ongeveer 20 ha per bedrijf toe. Tot ongeveer 45 ha blijft de produktieomvang nagenoeg constant op 5 sbe per ha. Daarna zet weer een lichte daling in. De bedrijven in de middengroep vindt men vooral in het traject van 20 tot 35 ha.

Hierboven werd reeds gesteld, dat de omvang van de bedrijven bepaald wordt door de oppervlakte enerzijds en de intensiteit anderzijds. Binnen de middengroep loopt de mate van benutting ook uiteen, afhankelijk van de leeftijd van de bedrijfshoofden. Bij melkveebedrijven van 90 tot 180 sbe lag het aantal sbe per ha op de bedrijven met een bedrijfshoofd beneden 40 jaar in 1980 5% boven het gemiddelde in de middengroep. Bedrijfshoofden zonder opvolger gebruiken de grond juist wat extensiever: op hun bedrijven was het aantal sbe per ha 7% lager dan gemiddeld in de middengroep (7,9 sbe per ha). De drang tot bedrijfsvergroting is bij de jongere bedrijfshoofden met het oog op hun grotere behoefte aan continuïteit kennelijk relatief sterk en bij de ouderen zonder opvolger juist minder sterk. Hetzelfde doet zich in mindere mate voor op de akkerbouwbedrijven. Daar ligt het aantal sbe per ha op de bedrijven van de genoemde groepen respectievelijk 3% boven en 4% onder het gemiddelde in de middengroep (4,6 sbe per ha).

#### 4.5 Groei van de produktieomvang per bedrijf

De gemiddelde omvang in sbe van de veehouderij- en akkerbouwbedrijven lag in 1980 bijna 25% boven die in 1975 en 60% boven die in 1971. De toeneming van de gemiddelde omvang in sbe is mede het gevolg van de beëindiging van een groot aantal kleine bedrijven.

De omvang in sbe van de voortgezette bedrijven was tussen 1975 en 1980 veel minder constant dan de oppervlakte. Bleef de oppervlakte op circa 50% van de middenbedrijven nagenoeg gelijk (par. 4.3, tabel 4.2), de omvang in sbe bleef slechts op 15% van de bedrijven, die in 1975 tot de middengroep behoorden, nagenoeg gelijk (tabel 4.4).

Van de bedrijven met in 1975 een omvang tussen 75 en 150 sbe werden er 11.300 (30%) tussen 1975 en 1980 met meer dan een kwart in omvang vergroot en circa 1/4 nam tussen 5 en 25% in omvang toe. Tegenover deze 56% van de bedrijven met groei in sbe, stond slechts 29% met oppervlaktetoeneming. Verkleining van de omvang vond even-

Tabel 4.4 Aantal veehouderij- en akkerbouwbedrijven a) naar de mate van verandering van de omvang in sbe b) tussen 1975 en 1980, en naar omvang in sbe in 1975

Verandering v.d. omvang in sbe	Meer dan 25% verkleind	5 - 25% ver- kleind	5% verkleind tot 5% vergroot	5 - 25% ver- groot	Meer dan 25% vergroot	Totaal
10 - 75	9.800	4.000	2.600	3.200	4.200	23.800
75 - 150	6.200	5.000	5.500	9.800	11.300	37.800
150 en meer	2.200	3.400	4.900	9.900	9.100	29.500
Totaal	18.200	12.400	13.000	22.900	24.600	91.100

Bron: CBS/LEI-mutatieonderzoek.

Noten: a) Hoofdberoepsbedrijven in 1975, die zijn voortgezet tussen 1975 en 1980.  
b) Zie bijlage 1.

eens meer plaats dan oppervlakteverkleining. Terwijl 29% van de bedrijven, die in 1975 tot de middengroep behoorden, tussen 1975 en 1980 in omvang werd verkleind, werd 23% van de bedrijven in oppervlakte verkleind.

(Zie tabel 4.4 op blz. 46).

In de middengroep liep het percentage bedrijven dat in omvang werd vergroot per type niet zo veel uiteen. Op 58% van de melkveebedrijven, 53% van de intensieve veehouderijbedrijven en 50% van de overige veehouderijbedrijven en de akkerbouwbedrijven had groei plaats. In de melkveehouderij, die sterk werd gemoderniseerd en in de niet grondgebonden intensieve veehouderij werd dus iets meer uitgebreid.

De mate van groei liep meer uiteen. Op de melkveebedrijven bleef de groei vaak beperkt tot uitbreiding met minder dan een kwart van de omvang in 1975, terwijl de intensieve veehouderijbedrijven overwegend sterker hebben uitgebreid. Hier speelt het verschil in binding van de produktieomvang aan de eigen oppervlakte ongetwijfeld een rol. Vermindering van de omvang kwam op melkveebedrijven en akkerbouwbedrijven minder voor dan op de intensieve veehouderijbedrijven en de overige veehouderijbedrijven.

(Zie tabel 4.5 op blz. 48).

De bedrijven in de middengroep, dat wil zeggen de bedrijven met in 1975 een omvang tussen 75 en 150 sbe, nemen op het punt van ontwikkeling een positie in tussen de kleinere en de grotere bedrijven. Op de bedrijven met in 1975 minder dan 75 sbe vond tussen 1975 en 1980 overwegend inkrimping van de omvang in sbe plaats: 57% van deze bedrijven werd verkleind. Verkleining vond vooral plaats op bedrijven van oudere bedrijfshoofden zonder opvolger. De bedrijven met in 1975 meer dan 150 sbe werden overwegend uitgebreid: 64% werd tussen 1975 en 1980 vergroot. Circa 1/3 werd zelfs met meer dan 25% vergroot. Op de bedrijven in de middengroep vond minder inkrimping plaats dan op de kleine bedrijven, maar tevens minder groei dan op de bedrijven met in 1975 meer dan 150 sbe.

De bedrijven, die gebruik maken van de rentesubsidieregeling nemen volgens de ontwikkelingsplannen in maximaal 6 jaar met 30 à 40% in omvang toe. Bedrijven met in de uitgangssituatie een omvang beneden 120 sbe nemen zelfs met meer dan 50% in omvang toe. (Hoofdstuk 6). Dit gebeurt met het oog op het bereiken van een paritair arbeidsinkomen per arbeidskracht. Van de bedrijven met in 1975 75 tot 150 sbe vertoonde 14% tussen 1975 en 1980 een dergelijke sterke uitbreiding van de produktieomvang. Van de bedrijven met in 1975 meer dan 150 sbe liet 11% een dergelijk hoog groeitempo zien. Hoewel het percentage middenbedrijven dat groeide achterbleef bij het percentage grotere bedrijven dat groeide, kwamen de percentages bedrijven met relatief sterke groei meer overeen. Het percentage middenbedrijven dat minder dan 50% in omvang toenam bleef dus achter bij het percentage grotere bedrijven. Men dient hierbij overigens te bedenken, dat om een even grote uitbreiding in sbe te realiseren, het groeipcentage voor bedrijven in de middengroep hoger moet zijn, dan voor grotere bedrijven. En om de

Tabel 4.5 Aantal bedrijven, die in 1975 tot de middengroep behoorden a), naar de mate van verandering van de omvang in sbe b) tussen 1975 en 1980, per bedrijfstype c)

Verandering v.d. omvang in sbe bedrijfstype	Meer dan 25% verkleind	5 - 25% ver- kleind	5% verkleind tot 5% vergroot	5 - 25% ver- groot	Meer dan 25% vergroot	Totaal
Melkveebedrijven	4.100	3.100	3.800	7.300	7.800	26.100
Intensieve veehouderij- bedrijven	600	400	300	500	1.100	2.900
Overige veehouderij- bedrijven	1.100	800	700	1.100	1.500	5.200
Akkerbouwbedrijven	400	700	700	900	900	3.600
Totaal	6.200	5.000	5.500	9.800	11.300	37.800

Bron: als tabel 4.4.

Noten: a) Hoofdberoepsbedrijven met in 1975 een omvang tussen 75 en 150 sbe, die zijn voortgezet tussen 1975 en 1980.

b) Zie bijlage I.

c) Zie bijlage I.

achterstand in omvang te verkleinen moeten bedrijven in de midden-groep bovendien in absolute zin meer uitbreiden.

#### 4.6 Opbrengsten per dier en per ha

Verschillen in produktiviteit van dieren en gewassen zijn mede de oorzaak van grote verschillen in bedrijfsuitkomsten.

Op melkveebedrijven neemt de melkproduktie per koe toe van gemiddeld 4500 kg op bedrijven met een omvang van 75 sbe tot 5400 kg op bedrijven met een omvang tussen 250 en 300 sbe. Daarboven blijft de gemiddelde produktie per koe op het niveau van 5400 kg. Op de bedrijven in de middengroep bedraagt de gemiddelde melkgift ca. 5000 kg. De hogere produktie gaat op grote bedrijven gepaard met een hoger gebruik van krachtvoer. Het uiteindelijke saldo per koe van opbrengsten minus voerkosten is daardoor op grotere bedrijven maar weinig hoger dan op kleine bedrijven (figuur 4.2.A en 4.2.B p.50).

Variaties in melkgift bij dezelfde voergift hebben grotere verschillen in bedrijfsuitkomsten tot gevolg. Deze verschillen komen voor tussen middelgrote bedrijven onderling. Een veestapel met een hoge produktiviteit van wat kleinere omvang kan daardoor betere bedrijfsuitkomsten opleveren dan een wat grotere veestapel, die minder produktief is. Om een hoge melkproduktie per koe en een goede voederconversie te bereiken zijn goede voederwinning, doelmatige voeding, goede verzorging van het vee en selectie noodzakelijke voorwaarden. Het vakmanschap van de veehouder is hierbij van grote betekenis doch ook verschillen in produktieomstandigheden zijn hierop van invloed. De invloed van de kwaliteit van de bedrijfsvoering op het bedrijfsresultaat is groot (BEF 1981 p.70 e.v.).

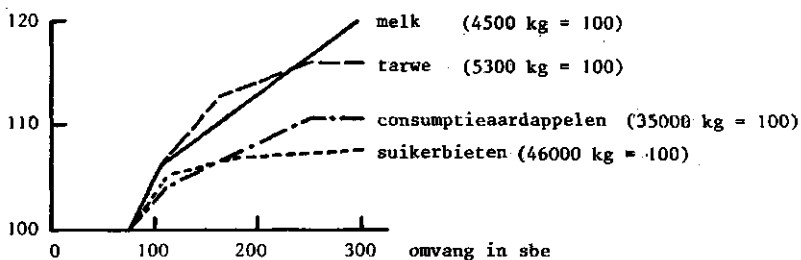
Op akkerbouwbedrijven bepaalt het opbrengstniveau van de gewassen mede de bedrijfsresultaten. Hoge kilogram-opbrengsten per ha leiden tot een evenredige verhoging van de opbrengst in guldens, terwijl de kosten in het algemeen niet evenredig hoger zijn. Het saldo in guldens per ha is dan ook in de meeste gevallen hoger bij hogere opbrengsten. Een hoog niveau van de bewerkingskosten per ha, bijvoorbeeld door een geringe bedrijfsomvang, kan door hoge opbrengsten voor een deel worden gecompenseerd.

Voor enkele gewassen met een belangrijk aandeel in het bouwplan, ligt het opbrengstniveau op grote bedrijven hoger dan op kleine bedrijven. Zo worden hoge opbrengsten bij wintertarwe veelvuldiger gehaald op grote bedrijven dan op kleine bedrijven. Ook bij consumptieaardappelen en suikerbieten bestaat er een positief verband tussen de bedrijfsomvang in sbe en het opbrengstniveau, al is dit minder sterk dan bij wintertarwe (figuur 4.2.A). Het saldo per ha van de opbrengst in guldens en de toegerekende kosten (van zaaizaad/pootgoed, bemesting en bestrijdingsmiddelen) stijgt bij wintertarwe en consumptieaardappelen met ca. 15% van



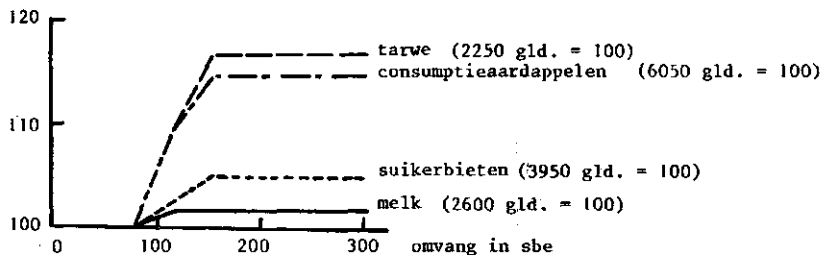
Figuur 4.2 A Melkproductie in kg per koe en opbrengst van enkele akkerbouwgewassen in kg per ha, afhankelijk van de omvang van de bedrijven in sbe, in de periode 1975/76 t/m 1979/80

Index: productie in kg  
per koe, resp. per ha



Figuur 4.2 B Saldo a) in guldens per koe en per ha van enkele akkerbouwgewassen, afhankelijk van de omvang van de bedrijven in sbe, in de periode 1975/76 t/m 1979/80

Index: saldo in gld.  
per koe, resp. per ha



Bron: LEI-boekhoudnet.

a) Zie bijlage 1.

een bedrijfsomvang van 75 sbe tot 150 sbe. Bij suikerbieten is de stijging ongeveer 5% (figuur 4.2.B). Op de grotere bedrijven in de middengroep liggen de opbrengsten en het saldo per ha dus gemiddeld op hetzelfde niveau als op de bedrijven boven 180 sbe.

Tussen middelgrote bedrijven onderling komen eveneens grote verschillen in opbrengsten voor en dientengevolge grote verschillen in bedrijfsuitkomsten. Naast verschillen in produktieomstandigheden zijn hiervoor verschillen in vakbekwaamheid van de ondernemer verantwoordelijk. Daarnaast veroorzaken verschillen in opbrengstprijzen tussen de bedrijven onderling in een bepaald jaar ook nog aanzienlijke verschillen in bedrijfsuitkomsten. Deze variatie in opbrengstprijzen hangt samen met het tijdstip en de wijze van verkoop en de kwaliteit van het produkt. De invloed van deze factoren op de bedrijfsresultaten is groot (BEF 1981, p.87 e.v.).

#### 4.7 Conclusies

De belangrijkste conclusies uit dit hoofdstuk zijn:

- de melkveebedrijven in de middengroep beschikken in het algemeen over een bedrijfsoppervlakte van 10 tot 20 ha en de akkerbouwbedrijven over 20 tot 35 ha;
- op een aanzienlijk deel van de melkveebedrijven en de akkerbouwbedrijven in de middengroep is de oppervlakte een beperking om een voldoende omvang van het bedrijf te bereiken voor continuïteit;
- de oppervlakte bleef op de helft van de middenbedrijven tussen 1975 en 1980 nagenoeg gelijk, ruim een kwart van de bedrijven werd tussen 1975 en 1980 vergroot en iets minder dan een kwart werd verkleind;
- de melkvee- en akkerbouwbedrijven in de middengroep breidden hun oppervlakte relatief sterk uit en de intensieve veehouderijbedrijven krompen hun oppervlakte relatief sterk in;
- op de grotere bedrijven vond meer oppervlaktevergroting plaats dan op de middenbedrijven en op de kleinere bedrijven meer oppervlakteverkleining;
- intensivering droeg in de jaren zeventig veel bij aan de groei van de bedrijven, met name in de melkveehouderij;
- de intensiteit van het grondgebruik is op de middenbedrijven lager dan op de grotere bedrijven, zodat er nog wel mogelijkheden voor intensivering aanwezig zijn en daarmee tot vergroting van de bedrijfsomvang;
- oppervlaktevergroting en intensivering samen hadden vergroting van de produktieomvang tot gevolg van de helft van de middenbedrijven, terwijl 1/3 van de middenbedrijven werd verkleind tussen 1975 en 1980;
- hoewel van de middenbedrijven een kleiner deel in omvang toenam dan van de grotere bedrijven, was het percentage bedrijven dat bijzonder sterk - met meer dan 50% - werd uitgebreid wel gelijk;

- de opbrengsten per koe blijven op de middenbedrijven achter bij die op de grotere bedrijven; dit geldt ook voor de opbrengsten per ha bij enkele belangrijke akkerbouwgewassen.

## 5. Arbeidsorganisatie op de middenbedrijven

### 5.1 Inleiding

De verschillen in de produktieomvang per arbeidskracht bepalen in hoofdzaak de verschillen in bedrijfsuitkomsten tussen kleinere bedrijven, middenbedrijven en grotere bedrijven. De arbeidsbezetting per bedrijf is uiteraard van invloed op de produktieomvang per arbeidskracht. In paragraaf 5.2 wordt daar aandacht aan besteed.

Een voorwaarde voor een doelmatige benutting van de arbeid is een voldoende mechanisatieniveau. De mechanisatie is echter niet alleen van invloed op de kwantitatieve verhouding tussen arbeid en produktie(-omvang), maar bepaalt bovendien de zwaarte en de aantrekkelijkheid van het werk, de werkomstandigheden. Mechanisatie is daarom van belang voor economisch en sociaal verantwoorde continuïteit van de bedrijven. In paragraaf 5.3 staat dit aspect centraal.

In paragraaf 5.4 komt dan de resultante, de produktieomvang per arbeidskracht aan de orde. De middenbedrijven worden op deze punten vergeleken met kleinere en grotere bedrijven. De gegevens daarvoor zijn ontleend aan de landbouwtellingen en enkele structurenquêtes.

### 5.2 Arbeidsbezetting

Bij de arbeidsbezetting zijn hier alleen de mannelijke arbeidskrachten, die regelmatig minstens 15 uur per week op het bedrijf meewerken, meegeteld. Het gaat dus om de vaste mannelijke arbeidsbezetting. Het overgrote deel van de bedrijven bestaat uit éénmansbedrijven. De verdeling in de middengroep is als volgt:

- 80% éénmansbedrijven;
- 19% tweemansbedrijven;
- 1% drie- of meermansbedrijven.

Bij de bedrijven beneden 90 sbe komen nog meer éénmansbedrijven voor. Bij de bedrijven boven 180 sbe is het aantal éénmansbedrijven geringer dan in de middengroep, namelijk 54% van het totaal, en zijn meermansbedrijven talrijker.

De bedrijfshoofden die jonger zijn dan vijftig jaar voeren hun bedrijf in relatief veel gevallen als éénmansbedrijf. In de middengroep heeft 90% van de bedrijven met een bedrijfshoofd beneden 50 jaar een vaste arbeidsbezetting van één man (tabel 5.1). De oudere bedrijfshoofden hebben in meer gevallen een vaste arbeidskracht naast zich. Dit komt het meest voor bij de bedrijfshoofden met een opvolger. Van hen had in 1980 60% een tweemansbedrijf en 3% een drie- of meermansbedrijf. Hieruit kan men afleiden

dat ruim 60% van de opvolgers als vaste arbeidskracht meewerkt op het bedrijf. Van alle tweemansbedrijven in de middengroep behoort bijna 60% aan een ouder bedrijfshoofd met opvolger.

Tabel 5.1 Aantal middenbedrijven a) naar het aantal mannelijke arbeidskrachten b) en naar de leeftijd van het bedrijfshoofd en de aanwezigheid van een opvolger in 1980

Leeftijd en opvolging	Aantal mannelijke arbeidskrachten			Totaal
	1	2	3 en meer	
tot 40 jaar	6.400	600	0 <sup>c)</sup>	7.000
40- 50 jaar	8.800	800	100	9.700
50 jaar en ouder				
met opvolger	2.100	3.500	200	5.800
zonder opvolger	8.000	1.200	100	9.300
Totaal	25.300	6.100	400	31.800

Bron: CBS-landbouwtelling mei.

Noten: a) Hoofdberoepsbedrijven met een omvang in sbe tussen 90 en 180 sbe.

b) Mannelijke arbeidskrachten die regelmatig minstens 15 uur per week meewerken.

c) Minder dan 100.

De produktieomvang is op de bedrijven in de middengroep te gering voor een bezetting van twee vaste arbeidskrachten. In het geval van een bedrijfshoofd met opvolger is dit slechts een tijdelijke situatie. Als het zittende bedrijfshoofd zijn beroep heeft beëindigd, zal het bedrijf in de meeste gevallen weer als éénmansbedrijf worden uitgeoefend. Bij de oudere bedrijfshoofden zonder opvolger is het aantal tweemansbedrijven iets hoger dan bij de jongere bedrijfshoofden. Kennelijk heeft een aantal oudere bedrijfshoofden wel behoefte aan een vaste medewerker.

Op de veehouderijbedrijven in de middengroep werkt rond 60% van de echtgenotes regelmatig meer dan 15 uur per week mee op het bedrijf. Op de akkerbouwbedrijven komt het meewerken minder voor, namelijk op 20% van de bedrijven. Het meewerken van de echtgenote komt in de middengroep minder voor op de bedrijven van de bedrijfshoofden tot 40 jaar en de oudere bedrijfshoofden met opvolger. Het laatste hangt samen met het meewerken van een opvolger, waardoor het niet of minder nodig is, dat de echtgenote meewerkt.

### 5.3 Mechanisatie

De uitrusting met doelmatige gebouwen en moderne machines is een belangrijke voorwaarde om een voldoende hoge produktieomvang per arbeidskracht te bereiken.

Op bedrijven met melkvee kan men in een loopstal (ligboxenstal of voerligboxenstal) een groot aantal koeien per arbeidskracht houden. In dit staltype is de arbeidsbehoefte per koe veel lager en het werk lichter dan in de traditionele aanbindstal of grupstal. Vooral het melken in een doorloopmelksysteem geeft een grote besparing op arbeid en een verlichting van het werk. Het voeren en uitmesten zijn in de loopstal eveneens minder arbeidsintensief. Dit staltype komt op de bedrijven in de middengroep weinig voor (tab.5.2,p.56). Op de bedrijven met een loopstal wordt de arbeidsbesparing per koe in het algemeen benut door meer dan 40 à 50 koeien te gaan houden, waardoor het bedrijf niet meer tot de middengroep behoort.

In een grupstal zijn er ook wel mogelijkheden voor arbeidsbesparing en arbeidsverlichting, al blijft de arbeidsbehoefte per koe hoger dan in een loopstal. Op rond 30% van de kleinere middenbedrijven en rond 40% van de grotere middenbedrijven melkt men met een melkleiding.

Ook het uitmesten gebeurt op veel middenbedrijven niet meer met de hand: er is een roostervloer (drijfmestsysteem) of een mechanische uitmestinstallatie aanwezig (tabel 5.2).

Men gaat in het algemeen eerder over tot het bouwen van een loopstal of de aanleg van een melkleiding, als de koeien ook 's-zomers op stal kunnen worden gemolken. Om dit te combineren met weidegang is een minimum-oppervlakte grasland bij de gebouwen nodig. Het percentage bedrijven met minstens de helft van het grasland bij de gebouwen is hoger, naarmate de veestapel groter is. Oorzakelijk is het verband omgekeerd: een goede verkaveling maakt modernisering beter mogelijk. Modernisering en arbeidsbesparing leiden vervolgens tot het houden van meer koeien. Waarschijnlijk vormt de verkaveling voor een deel van de bedrijven in de middengroep een belemmering om te moderniseren en de bedrijfsomvang te vergroten door meer koeien te houden.

Op de melkveebedrijven wordt het grootste deel van het werk in en rond de gebouwen verricht. Op de akkerbouwbedrijven is het veldwerk juist van meer gewicht. Voor de mechanisatie van de veldwerkzaamheden zijn per gewas en per bewerking veelal specifieke machines nodig. Er zijn maar weinig bedrijven met een voldoende groot areaal van de verschillende gewassen om moderne machines met grote capaciteit zelf rendabel te kunnen exploiteren. Zo is wel berekend, dat voor volledige eigen mechanisatie minstens 14 ha aardappelen, 14 ha suikerbieten en 50 ha graan nodig zijn (Kamminga, 1978). Veel akkerbouwbedrijven maken daarom gebruik van loonwerk. De keuze tussen eigen mechanisatie en loonwerk kan in principe per bewerking gemaakt worden. Voor de algemene grond-

Tabel 5.2 Percentage bedrijven met melkkoeien a) met een bepaalde bedrijfsuitrusting, afhankelijk van het aantal koeien per bedrijf b) in 1978

Aantal melkkoeien	10 - 20	20 - 30	30 - 50	50 en meer	Totaal
Aantal bedrijven waarvan:	13.700	13.600	17.900	13.300	58.500
% met loopstal	1	6	26	74	26
% met melkleiding in de grupstal	12	31	43	18	27
% met roostervloer of mechanische uitmestinstallatie	39	54	67	91	63
% met meer dan de helft van het grasland bij de gebouwen	54	55	63	73	61

Bron: CBS structuurenquête bedrijven met melkvee 1978.

Noten: a) Alleen bedrijven met minstens 10 melkkoeien.

b) De melkveebedrijven in de middengroep hebben in het algemeen een veestapel tussen 20 en 45 melkkoeien.

bewerkingen en voor transport beschikt men meestal zelf over trekkers, werktuigen en transportmiddelen. De meerderheid van de bedrijven in de middengroep schakelt voor bewerkingen als grond-ontsmetten, eggen met een aangedreven eg, aardappelen poten, precisiezaaien van suikerbieten en spuiten de loonwerker in. Dit geldt ook voor de oogst van granen en suikerbieten. Het rooien van aardappelen doet men meer zelf of in combinatie met andere akkerbouwers. (Gebaseerd op gegevens uit de structuurenquête akkerbouw 1975/76; zie Wijnen, 1980).

Gezamenlijke exploitatie van werktuigen vindt men vaker op grote bedrijven. Als bedrijven in de middengroep machines gezamenlijk willen exploiteren zijn er veel partners nodig om het benodigde areaal bijeen te krijgen. Dit levert snel organisatorische problemen op en vermindert de zeggenschap over tijdstip en wijze van uitvoering van de bewerkingen op het eigen bedrijf. Inschakelen van de loonwerker maakt het mogelijk de bewerkingskosten op de middenbedrijven zo laag mogelijk te houden en tevens gebruik te maken van de modernste machines. Daar staat tegenover dat bij uitvoering van veel werkzaamheden in loonwerk de eigen arbeid onvoldoende produktief kan worden aangewend.

Om moderne machines met grote capaciteit goed te benutten zijn grote percelen nodig. De akkerbouwbedrijven in de midden-groep hebben op dit punt een achterstand ten opzichte van de grotere akkerbouwbedrijven. Het deel van de oppervlakte gelegen in percelen die kleiner zijn dan 4 ha bedroeg op bedrijven van:

15 - 20 ha	35%
20 - 30 ha	26%
30 - 50 ha	19%
50 - 75 ha	15%
75 en meer ha	11%

De middenbedrijven vallen vooral in de klassen 15-20 en 20-30 ha (bron: Wijnen, 1980).

#### 5.4 Produktieomvang per arbeidskracht

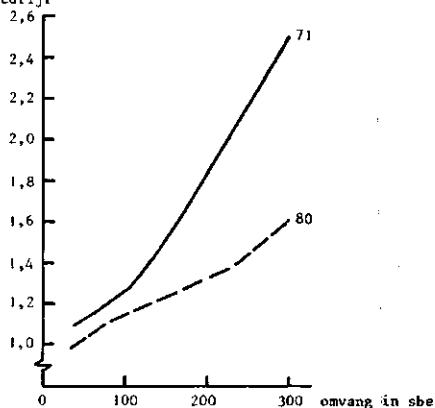
De vaste arbeidsbezetting is hoger, naarmate de bedrijven in omvang groter zijn (figuur 5.1.A). Tot een omvang van ruim 200 sbe per bedrijf neemt de gemiddelde arbeidsbezetting minder dan evenredig toe met de bedrijfsomvang. De vaste arbeidsbezetting bestaat op deze bedrijven veelal uit het bedrijfshoofd alleen of het bedrijfshoofd met een meewerkende zoon/opvolger. De arbeidsbezetting wordt hier sterker bepaald door het aanbod van arbeid, dan door de behoefte aan arbeid. 1) Boven een omvang van 200 à 300 sbe gaat de behoefte aan arbeid een grotere invloed uitoefen-

- 1) In feite zal de aanpassing plaatsvinden door het aantal gewerkte uren, het mechanisatieniveau en de inzet van gezinsleden te variëren.

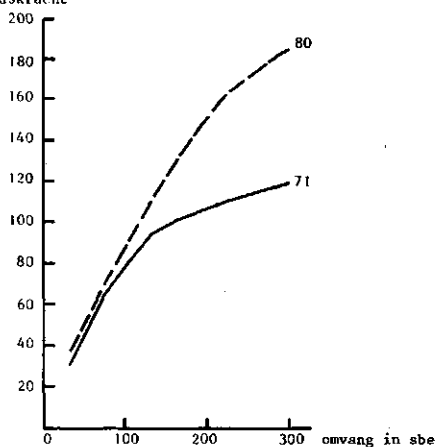


Figuur 5.1 Aantal mannelijke arbeidskrachten a) per bedrijf (A) en productieomvang in sbe per arbeidskracht (B) op veehouderij- en akkerbouwbedrijven b), afhankelijk van de omvang van de bedrijven in sbe in 1971 en 1980.

Mannelijke  
arbeidskrachten  
per bedrijf



Sbe per  
arbeidskracht



Bron: als tabel 5.1.

noten a) Mannelijke arbeidskrachten die regelmatig minstens 15 uur per week op het bedrijf werkzaam zijn.

b) Hoofdberoepsbedrijven.

nen op de arbeidsbezetting. Deze laatste gaat dan ook sneller toenemen (figuur 5.1.A).

Gezien het voorgaande is het begrijpelijk dat de produktieomvang in sbe per vaste arbeidskracht eerst snel toeneemt bij stijgende omvang van de bedrijven. Boven 200 à 300 sbe per bedrijf buigt de curve af en neemt het aantal sbe per arbeidskracht nog maar weinig toe (figuur 5.1.B). Vergeleken met 1971 is de produktieomvang per arbeidskracht bij dezelfde produktieomvang per bedrijf in 1980 aanmerkelijk hoger. Dit geldt het sterkst voor de grote bedrijven. Op grote bedrijven werd in 1980 een produktieomvang van 180 sbe per vaste mannelijke arbeidskracht bereikt. In 1971 was dat nog maar 120 sbe. Op deze bedrijven is de gemiddelde arbeidsbezetting namelijk het sterkst afgenomen (figuur 5.1.A). Op kleinere bedrijven is de gemiddelde arbeidsbezetting maar weinig teruggelopen; bij een reeds minimale arbeidsbezetting is dat immers niet meer mogelijk. De enige weg die deze bedrijven kunnen bewandelen om de produktieomvang per arbeidskracht te verhogen is het bedrijf te vergroten. Dit geldt voor het meerendeel van de bedrijven in de middengroep.

De maximale produktieomvang per arbeidskracht wordt nog niet bereikt op bedrijven die zich juist boven de middengroep bevinden. (Zie fig. 5.1.B). Ook bij de grotere bedrijven stijgt de produktieomvang per man nog, naarmate de bedrijven groter zijn. Ten aanzien van het absolute niveau van de produktieomvang per man, dient men wel te bedenken dat er ook door de echtgenotes nog een aanzienlijke inzet van arbeid wordt geleverd. Het is echter niet zo, dat het meewerken van de echtgenote op de grotere bedrijven veel meer zou voorkomen dan op de bedrijven in de middengroep (LEB 1981, p.46).

Door de hogere produktieomvang per arbeidskracht zijn de werkingskosten per sbe op de grotere bedrijven veel lager dan op de kleinere en middenbedrijven. De betere rentabiliteit van de grotere bedrijven wordt hierdoor vrijwel volledig verklaard (zie ook hoofdstuk 2).

## 5.5 Conclusies

De belangrijkste conclusies uit dit hoofdstuk zijn:

- de middenbedrijven zijn voor 80% éénmansbedrijven;
- bedrijven met een meewerkende zoon / opvolger vormen de meerderheid van de middenbedrijven met meer dan één vaste mannelijke arbeidskracht;
- op 60% van de veehouderijbedrijven en 20% van de akkerbouwbedrijven in de middengroep werkt de echtgenote regelmatig meer dan 15 uur per week op het bedrijf;
- op de melkveebedrijven in de middengroep werkt men in het algemeen nog in de grupstal, waarin het melken en het uitmesten veelal wel is gemechaniseerd met melkleiding en mechanische uitmestinstallatie of drijfmestsysteem;

- de akkerbouwbedrijven in de middengroep maken veel gebruik van loonwerk en exploiteren in mindere mate dan op grotere bedrijven gezamenlijk machines;
- de verkaveling remt op een deel van de middenbedrijven de mechanisatie af;
- de produktieomvang per man is op de middenbedrijven te gering voor een doelmatige benutting van de arbeid;
- op de grotere bedrijven is de produktieomvang per arbeidskracht in de jaren zeventig bijzonder sterk gestegen, waarbij de ontwikkeling op de middenbedrijven achterbleef;
- om de produktieomvang per arbeidskracht te verhogen is op de meeste middenbedrijven vergroting van de omvang van het bedrijf noodzakelijk.

## 6. Betekenis van de rentesubsidieregeling

### voor de middenbedrijven

#### 6.1 Inleiding

In hoofdstuk 4 is gebleken, dat ook een aantal bedrijven uit de middengroep er in is geslaagd de omvang te vergroten. De vraag is, in hoeverre zij daarbij gebruik hebben kunnen maken van de steun van het bedrijfsontwikkelingsbeleid. Een belangrijk instrument van dat beleid was de rentesubsidieregeling. In dit hoofdstuk zal worden geprobeerd twee vragen te beantwoorden:

- in welke mate hebben de middenbedrijven deelgenomen aan de regeling?
- welke ontwikkeling vindt er plaats op de bedrijven met een ontwikkelingsplan?

Deze twee vragen komen aan de orde in de paragrafen 6.2 en 6.3. De gegevens zijn afkomstig van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de landbouw, dat met de uitvoering van de regeling is belast. Voordat daarop wordt ingegaan, volgt eerst enige algemene informatie over de rentesubsidieregeling en de verhouding van deze regeling tot de in 1978 ingevoerde Wet Investeringsrekening (W.I.R.).

De subsidieregeling functioneert sinds november 1972 als uitvoering van de EEG-richtlijn ter bevordering van de modernisering van de landbouwbedrijven met ontwikkelingsmogelijkheden (Richtlijn 72/159/EEG). Zij voorziet in steun aan bedrijven, die door uitvoering van een ontwikkelingsplan binnen enkele jaren een paritair arbeidsinkomen kunnen gaan opleveren. Voor 1982 is het paritair inkomen gesteld op ongeveer f 34.000,- per arbeidskracht. De steun heeft de vorm van rentesubsidie op leningen.

Tussen november 1972 en 31 december 1980 werden 19.250 ontwikkelingsplannen goedgekeurd. Deze hadden betrekking op:

rundveehouderij	13.030
varkenshouderij	280
akkerbouw	450
glastuinbouw	4.070
overige tuinbouw	1.420

De rentesubsidieregeling is dus vooral van betekenis geweest voor de rundveehouderij (lees melkveehouderij) en de glastuinbouw.

Intensieve veehouderijbedrijven komen onder de Nederlandse verhoudingen in het algemeen niet in aanmerking voor steun, omdat de regeling voor varkenshouderij een vrij grote mate van gebondenheid aan de eigen grond vereist (35%). De pluimveehouderij is van de regeling uitgesloten. In de akkerbouw is de regeling van weinig betekenis gebleven.

De aard van de plannen weerspiegelt zich ook in de spreiding over de provincies: in Friesland, Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant zijn relatief veel bedrijven met een goedgekeurd plan (melkveehouderij), evenals in Noord- en Zuid-Holland (glastuinbouw).

Dit hoofdstuk is verder beperkt tot de melkveehouderij. Tuinbouw valt buiten het bestek van dit rapport.

De invoering van de WIR in 1978 met aanzienlijke premies op investeringen en de aanpassing van de regeling daaraan, door de subsidiabele leenbedragen te verminderen, hebben de betekenis van de rentesubsidieregeling relatief doen afnemen. Het WIR-stelsel heeft voor de middenbedrijven een gunstiger investeringsklimaat geschapen vergeleken met het stelsel van de inkomensafhankelijke investeringsaftrek. Voor de middenbedrijven met weinig hoge inkomens bood de fiscale investeringsaftrek een minder sterke stimulans om te investeren dan voor grotere bedrijven. Het WIR-stelsel biedt grote en kleine bedrijven dezelfde mate van investeringssteun.

Mede als gevolg van de invoering van de WIR bereikte de bouwactiviteit in de veehouderij in 1978 en 1979 een recordomvang. Sindsdien is de investeringsactiviteit teruggelopen. Dit blijkt ook uit het verloop van het aantal goedgekeurde ontwikkelingsplannen dat betrekking heeft op rundveehouderij:

1977	1.624
1978	2.008
1979	2.330
1980	1.084
1981	486

## 6.2 Deelname van de middenbedrijven aan de regeling

Het succes van de regeling in de melkveehouderij hangt samen met de opkomst van de ligboxenstal. De introductie daarvan bracht aanzienlijke investeringen en uitbreiding van de bedrijven met zich mee. Per 1 januari 1981 beschikten omstreeks 19.500 bedrijven over een ligboxenstal, waarvan er ruim 4.000 reeds bij de aanvang van de regeling aanwezig waren. Van het huidige bestand is naar schatting twee derde met steun van de rentesubsidieregeling gebouwd en van de stallen die gebouwd zijn na 1972 ongeveer 90%.

De melkveebedrijven met een ontwikkelingsplan hadden gedurende de periode 1972-1980 in de uitgangssituatie voor 67% een omvang tussen 90 en 180 sbe (tabel 6.1). De stabiliteit van deze verdeling over de periode van acht jaar, waarin de regeling werkt, is opvallend. In alle jaren hadden de bedrijven een gemiddelde omvang tussen 160 en 170 sbe. De norm voor wat een klein, groot of middenbedrijf is, is thans een andere dan acht jaar geleden. De grenzen van wat in deze studie wordt verstaan onder middenbedrijven zijn hoger komen te liggen. (Hoofdstuk 2).

Gedurende de eerste jaren nadat de regeling in werking was getreden namen de bedrijven die toen tot de middengroep konden worden gerekend in vrij geringe mate deel aan de regeling. De middengroep omvatte toen globaal de bedrijven tussen 60 en 120 sbe. Doordat de grenzen van de middengroep zijn verschoven is de werkingssfeer van de regeling gaandeweg meer gericht op de middengroep.

Tabel 6.1 Aantal melkveebedrijven met een goedgekeurd ontwikkelingsplan a), ingedeeld naar de omvang in de uitgangssituatie en als percentage van alle melkveebedrijven

Omvang in de uitgangssituatie (sbe)	Aantal bedrijven		Als percentage van alle melkveebedr. per omvangsklasse b)
	absoluut	percentage	
60 - 90	340	3	3
90 - 120	1.800	16	17
120 - 150	3.200	28	34
150 - 180	2.630	23	38
180 - 250	2.630	23	30
250 en meer	800	7	20
totaal	11.400 c)	100	18

Bron: Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de landbouw en CBS-landbouwtelling.

- Noten: a) Goedgekeurd tussen november 1972 en 31 december 1980.  
b) Als percentage van het aantal hoofdberoepsmelkveebedrijven per omvangsklasse in 1976 volgens CBS-landbouwtelling.  
c) Het aantal bedrijven met een ontwikkelingsplan dat betrekking had op melkvee bedroeg 12.950, waarvan 11.400 behorend tot het type melkveebedrijven.

In 1978 is de rentesubsidieregeling aangepast met de bedoeling meer middenbedrijven van de regeling te laten profiteren. De berekeningswijze van het arbeidsinkomen na uitvoering van het plan werd soepeler gemaakt en de steun voor uitbreidingsinvesteringen werd aan maxima gebonden, afhankelijk van de arbeidsbezetting. Mede in verband met de invoering van de WIR werden de maximaal subsidiabele leningsbedragen per bedrijf en per arbeidskracht belangrijk verlaagd. Voorts werd het subsidiepercentage voor de top van de investering verminderd. Dit alles had tot gevolg dat het gemiddeld gesubsidieerde leningsbedrag volgens de plannen die betrekking hadden op rundveehouderij als volgt daalde:

1977	f 212.000,-
1978	f 196.000,-
1979	f 153.000,-
1980	f 153.000,-

De aanpassing van 1978 leidde evenwel niet tot een verhoogde deelname van bedrijven met een kleinere omvang in de uitgangssituatie. Men dient hierbij te bedenken dat de cijfers betrekking hebben op Nederland als geheel. Uit cijfers over Gelderland blijkt een verhoogde deelname van bedrijven beneden 130 sbe sinds 1977 (Prov. Raad Gelderland 1980).

Een indruk van de betekenis van de regeling voor melkveebedrijven van verschillende omvang verkrijgt men, door het aantal melkveebedrijven met een ontwikkelingsplan uit te drukken als percentage van het totale aantal melkveebedrijven per omvangsklasse (tabel 6.1). Bedrijven met 150-180 sbe hebben het hoogste percentage met een goedgekeurd plan (38%). Bij 90-120 sbe ligt dit aanmerkelijk lager (17%). Als men rekening houdt met het verschuiven van de grenzen van de middengroep moet men concluderen dat de bedrijven in de middengroep in de beginjaren slechts in geringe mate van de regeling gebruik hebben gemaakt.

In tegenstelling tot de stabiliteit van de verdeling van de bedrijven naar omvang, is er wel sprake geweest van een verschuiving naar bedrijven met een kleine oppervlakte. In 1975 had nog slechts 14% van de melkveebedrijven, waarvan het plan in dat jaar werd goedgekeurd, een oppervlakte beneden 15 ha. In 1980 was dit opgelopen tot 23%. Deze stijging ging ten koste van het percentage bedrijven met een grotere oppervlakte dan 40 ha.

### 6.3 Inhoud van de ontwikkelingsplannen voor melkveehouderij

De plannen geven informatie over de voorziene ontwikkeling op de bedrijven. Het volgende is gebaseerd op deze plannen.

Investerings in de melkveehouderij in het kader van de ontwikkelingsplannen omvatten in de meeste gevallen de bouw van een ligboxenstal met bijbehorende inrichting en uitbreiding van de melkveestapel.

Het aantal melkkoeien per bedrijf neemt volgens de plannen gemiddeld toe van ruim 40 naar ongeveer 60; de omvang in sbe van 165 naar 225 (+ 36%). In de uitgangssituatie heeft ongeveer 80% van de bedrijven minder dan 50 melkkoeien en 20% meer dan 50. Na uitvoering van het plan zal de verhouding bijna omgekeerd zijn: nog ongeveer een kwart van de bedrijven heeft minder dan 50 melkkoeien en driekwart 50 of meer.

Om het paritaire inkomen per arbeidskracht te kunnen bereiken moeten bedrijven met in de uitgangssituatie een kleine omvang het sterkst uitbreiden. Dit weerspiegelt zich in de plannen. Melkveebedrijven met in de uitgangssituatie een omvang van:

60 - 90 sbe	groeien met	+ 95%
90 - 120 "	"	+ 55%
120 - 150 "	"	+ 45%
150 - 180 "	"	+ 35%
180 - 250 "	"	+ 30%
meer dan 250 sbe	"	+ 20%

De kleinste melkveebedrijven moeten bijna in omvang verdubbelen om een paritair inkomen per arbeidskracht te kunnen bereiken. Dat verklaart waarschijnlijk waarom bedrijven met een relatief kleine omvang minder van de regeling gebruik hebben gemaakt. Op de bedrijven boven 180 sbe kan men daarentegen volstaan met een uitbreiding van 20 à 30%.

De uitbreiding van de bedrijfsomvang komt vrijwel geheel tot stand door intensivering van het grondgebruik. Het aandeel melkoeien per ha cultuurgrond neemt aanzienlijk toe (tabel 6.2).

Tabel 6.2 Percentage melkveebedrijven waarvan het ontwikkelingsplan in 1980 werd goedgekeurd naar het aantal melkoeien per hectare cultuurgrond

Melkoeien per ha cultuurgrond	Uitgangssituatie	Na uitvoering van het plan
0 - 1,0	4	1
1,0 - 1,5	18	2
1,5 - 2,0	36	5
2,0 - 2,5	27	20
2,5 - 3,0	11	37
3,0 - 3,5	3	31
3,5 en meer	1	4
totaal	100	100

Bron: Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de landbouw.

De oppervlakte van de bedrijven neemt weinig toe. Van de bedrijven met een in 1980 goedgekeurd plan had 48% een oppervlakte kleiner dan 20 ha. Na uitvoering van de plannen zal nog 45% van de bedrijven minder dan 20 ha cultuurgrond hebben.

#### 6.4 Conclusies

De belangrijkste conclusies uit dit hoofdstuk zijn:

- de rentesubsidieregeling is met name van betekenis geweest voor de ontwikkeling van de melkveehouderij;
- in de eerste jaren van de uitvoering van de regeling maakten de bedrijven in de middengroep weinig gebruik van de regeling;
- de grenzen van de middengroep verschoven voortdurend; de regeling raakte gaandeweg meer op de bedrijven in de middengroep gericht;
- gedurende de periode waarin de rentesubsidieregeling werkt zijn steeds meer bedrijven met een kleine oppervlakte van de regeling gebruik gaan maken;
- de plannen omvatten meestal de bouw van een ligboxenstal en een



- sterke uitbreiding van de veestapel, de oppervlakte wordt weinig vergroot maar het grondgebruik sterk geïntensiveerd;
- de sterke groei die voor relatief kleine bedrijven nodig is om een paritair inkomen per arbeidskracht te bereiken is waarschijnlijk een rem geweest voor deelname van deze bedrijven;
  - mede door de invoering van de WIR, die voor de middenbedrijven gunstiger was dan het fiscale regime daarvoor, en door de aanpassing van de rentesubsidieregeling aan het WIR-stelsel, is de rentesubsidieregeling de laatste jaren relatief minder belangrijk geworden.

## Samenvatting

In de discussie over de middenbedrijven zijn verschillende omschrijvingen van de middenbedrijven naar voren gebracht. In de meeste omschrijvingen staat de onvoldoende aanpassing van de bedrijven aan de huidige technische en economische verhoudingen centraal. Door deze onvoldoende aanpassing zijn de bedrijfsuitkomsten zodanig, dat de continuïteit op langere termijn in gevaar is. In deze studie zijn de middenbedrijven omschreven als bedrijven met zodanige bedrijfsuitkomsten, dat enige vermogensvorming mogelijk is, maar onvoldoende om de continuïteit zeker te stellen.

Men kan de middengroep globaal aanduiden als de bedrijven met een omvang tussen 90 en 180 sbe. Doordat de bedrijfsuitkomsten bij dezelfde omvang in sbe de laatste jaren trendmatig zijn teruggelopen, zijn de grenzen van de middengroep bij een hogere omvang komen te liggen. Het aantal bedrijven met een relatief grote omvang is de laatste jaren belangrijk toegenomen. De bedrijfsomvang, waarboven de bedrijfsuitkomsten in het algemeen voldoende zijn voor continuïteit, is sterk omhoog gegaan zodat het aantal bedrijven met goede kans op continuïteit niet is toegenomen.

De middengroep omvat circa 1/3 van de veehouderij- en akkerbouwbedrijven. De bedrijfshoofden die jonger zijn dan 50 jaar en de oudere met een opvolger op de middenbedrijven vormen met een aantal van 22.500 1/4 van alle bedrijfshoofden op veehouderij- en akkerbouwbedrijven. Zij hebben in de meeste gevallen behoefte aan continuïteit, terwijl het vooruitzicht hierop twijfelachtig of op z'n minst onzeker genoemd kan worden.

Voor oudere bedrijfshoofden zonder opvolger is de behoefte aan continuïteit beperkt. De vorming van vermogen om te kunnen investeren en de financiële positie van het bedrijf te versterken is voor hen minder nodig. Het is voor hen voldoende als het inkomen maar toereikend is voor de gezinsuitgaven. Op de kleine bedrijven is dat in veel gevallen niet zo, zodat men gedwongen inleent op het vermogen. Op de kleine bedrijven kampt men dus met inkomensproblemen op korte termijn. Op de bedrijven in de middengroep gaat het overwegend om problemen op (middel)lange termijn, doordat het inkomen onvoldoende ruimte laat voor vermogensvorming. Uiteraard is tussen de betreffende groepen sprake van een geleidelijke overgang.

De bedrijven in de middengroep laten uiteenlopende ontwikkelingen zien. Op een belangrijk deel van de bedrijven is geïnvesteerd, vond oppervlaktevergroting plaats en werd de produktieomvang uitgebreid. Aan de andere kant zijn er bedrijven, die desin-

vesteerden, werden verkleind naar oppervlakte en waarvan de produktieomvang werd ingekrompen.

Dankzij intensivering van het grondgebruik is dooreengenomen de groei van de bedrijven in produktieomvang (sbe) ver uitgegaan boven de groei in oppervlakte. De verdeling van de bedrijven naar oppervlakte is dan ook veel minder sterk gewijzigd, dan de verdeling naar omvang. De groei is op de middenbedrijven wel achtergebleven bij die op de grotere bedrijven.

De oppervlakte cultuurgrond is op een deel van de bedrijven in de middengroep te klein om een voldoende omvang van het bedrijf te kunnen bereiken met het oog op de continuïteit. De intensiteit van het grondgebruik is op de bedrijven in de middengroep in het algemeen lager dan op de grotere bedrijven. Hoewel er in de middengroep bedrijven zijn met een relatief hoge intensiteit, zijn er ook middenbedrijven die nog mogelijkheden hebben om te intensiveren. Voor deze bedrijven vormt de oppervlakte een minder ernstig knelpunt.

De middenbedrijven zijn overwegend éénmansbedrijven. Bedrijven met een meewerkende zoon/opvolger vormen de meerderheid van de bedrijven met meer dan één vaste arbeidskracht. Daarnaast wordt op veehouderijbedrijven een belangrijke inzet van arbeid geleverd door de echtgenote. De werkzaamheden zijn op de middenbedrijven minder sterk gemechaniseerd dan op de grotere bedrijven, waardoor de produktieomvang per arbeidskracht lager is en de werk-omstandigheden minder gunstig. De verkaveling is op de middenbedrijven eveneens minder gunstig dan op de grotere bedrijven. Dit werkt remmend op de mechanisatie en de ontwikkeling van een deel van de bedrijven in de middengroep. De produktieomvang per arbeidskracht is op de grotere bedrijven in de jaren zeventig veel sterker gestegen dan op de middenbedrijven. Vergroting van de omvang van het bedrijf is op de meeste middenbedrijven de enige mogelijkheid om de produktieomvang per arbeidskracht te verhogen.

De opbrengsten per koe en per ha van enkele belangrijke akkerbouwgewassen liggen op de middenbedrijven gemiddeld lager dan op de grotere bedrijven. Wellicht is dit gedeeltelijk te wijten aan slechtere produktieomstandigheden, maar waarschijnlijk speelt ook de kwaliteit van de bedrijfsvoering hierbij een rol.

De rentesubsidieregeling is belangrijk geweest voor de modernisering van de melkveehouderij. De betekenis van de regeling is door de invoering van de WIR in relatieve zin afgenomen. Tijdens de eerste jaren dat de regeling in uitvoering was, maakten de middenbedrijven in geringe mate gebruik van de regeling. De grenzen van de middengroep verschoven sterker naar boven dan de criteria voor de toekenning van rentesubsidies waardoor de werkings-sfeer in de loop van de tijd meer gericht raakte op de middenbedrijven.

## AANDACHTSPUNTEN VOOR BELEID EN ONDERZOEK

### Gedifferentieerd beleid

Op grond van de omvang van de bedrijven, die een globale indicatie geeft van de mogelijkheden voor continuïteit, en de leeftijd van de bedrijfshoofden, gecombineerd met de opvolgingssituatie, die een indicatie geven van de behoefte aan continuïteit, zijn in deze studie een viertal groepen onderscheiden. Hieronder wordt getracht aan te geven welk beleid voor elk van deze groepen nodig is. Het gaat dan om het leggen van accenten, omdat de grenzen tussen de groepen niet scherp zijn te trekken.

#### - Grotere bedrijven

De bedrijven met een omvang boven 180 sbe hebben in het algemeen redelijke tot goede kansen op continuïteit. Deze groep omvatte in 1980 35% van alle veehouderij- en akkerbouwbedrijven, met 42% van de mannelijke arbeidskrachten, 54% van de cultuurgrond en 60% van de produktiecapaciteit. De grens tussen de middengroep en de grotere bedrijven zal ook in de toekomst waarschijnlijk nog verder omhoog gaan. Om de continuïteit te handhaven zal het daarom voor een aantal grotere bedrijven nodig zijn de bedrijfsresultaten verder te verbeteren. Zij moeten in het algemeen in staat geacht worden dit op eigen kracht te doen met beroep op bestaande faciliteiten. Of dit in feite zo zal zijn, is uiteraard mede afhankelijk van het tempo, waarin de vereiste omvang voor continuïteit in de toekomst zal toenemen.

#### - Middenbedrijven met behoefte aan continuïteit

Bedrijfshoofden tot 50 jaar en ouder dan 50 jaar met een opvolger, op bedrijven met een omvang tussen 90 en 180 sbe, hebben in het algemeen wel behoefte aan continuïteit, maar de mogelijkheden daartoe zijn onzeker of twijfelachtig. Deze groep omvatte in 1980 25% van alle veehouderij- en akkerbouwbedrijven met 25% van de mannelijke arbeidskrachten, 22% van de cultuurgrond en 22% van de produktiecapaciteit. Verbetering van de bedrijfsresultaten is voor deze groep dus geboden.

Verbetering van de bedrijfsvoering binnen de bestaande bedrijfsopzet is één manier om de bedrijfsresultaten te verbeteren. De middenbedrijven hebben op het punt van de opbrengsten per koe en per ha een achterstand ten opzichte van de grotere bedrijven. Doelmatiger graslandbeheer en voederwinning, doelmatiger voeren en verbeteren van de kwaliteit van de veestapel kunnen de kosten per eenheid verlagen en de opbrengsten verhogen, zonder dat men hoeft te investeren. Om dit te bereiken zullen de middenbedrijven sterker moeten worden betrokken bij systemen voor bedrijfsbegeleiding, meer moeten deelnemen aan studieclubs, en dergelijke.

Voor een aantal bedrijven zal dit de beste weg zijn om de resultaten te verbeteren.

Een andere manier om de bedrijfsresultaten te verbeteren is het bedrijf te vergroten en te moderniseren door te gaan investeren. Dit zal niet voor alle bedrijven mogelijk zijn. Men kan daarbij te maken hebben met knelpunten als een te geringe oppervlakte cultuurgrond, een slechte verkaveling, geringe mechanisatie en verouderde gebouwen. Hoewel de vermogenspositie in het algemeen vrij goed is, moet men zich afvragen of deze een voldoende basis biedt om te gaan investeren. Op pachtbedrijven is het eigen vermogen meestal niet groot. Het structuurbeleid zou knelpunten weg kunnen nemen door kavelruil en landinrichting en investeringssteun (rentesubsidie, investeringssubsidies voor verbetering van de bodem en gebouwen, borgstelling).

De Sociaal-Economische Voorlichting en de Bedrijfsvoorlichting kunnen gezamenlijk de middenbedrijven steunen in het zoeken naar oplossingen. De behoefte van de betrokkenen en de mogelijkheden die hun situatie biedt bepalen welke oplossing eventueel moet worden gekozen: verbetering van de bedrijfsvoering binnen de bestaande opzet, beperkte uitbreiding of verdergaande ontwikkeling van het bedrijf. Er is reeds een aantal voorbeelden van gericht benaderen van groepen middenbedrijven om de problemen te inventariseren en uiteenlopende oplossingen aan te bieden, afhankelijk van de behoeften en individuele mogelijkheden (Consulent-schap Arnhem 1978, Cons. Doetinchem 1978, Cons. Waalre 1979 en 1980, I.O.A.Z. 1981). Vanuit de voorlichting zelf is benadrukt dat de voorlichtingsboodschap aangepast moet zijn aan de gevarieerde opzet van de bedrijven en aan "de maat van de mens" (Crijns, 1978).

Bauwens (1979a) heeft de beperkingen van een middenbedrijvenbeleid aangegeven. Het is niet alleen zo, dat de bedrijfshoofden op de middenbedrijven te maken hebben met een aantal knelpunten, maar ook dat tekorten in hun ondernemerschap en vakbekwaamheid mede de oorzaak kunnen zijn van het achterblijven. Er zijn verder grenzen aan de groei van de middenbedrijven. De afzetmogelijkheden zijn beperkt en grond voor bedrijfsvergroting komt slechts in een betrekkelijk langzaam tempo ter beschikking. Te sterk afremmen van de ontwikkeling van de grotere bedrijven om de middenbedrijven meer ruimte te bieden om te groeien, zou ten koste kunnen gaan van de concurrentiepositie van de sector als geheel. De beleidsvoerders zelf zien weinig mogelijkheden om de ontwikkelingen vergaand te beïnvloeden ten gunste van de middengroep (Min.v.Landbouw, 1979). Het streven om zoveel mogelijk arbeidsplaatsen in de landbouw veilig te stellen en op een aantal bedrijven het inkomen voor een beperkte periode te verbeteren vraagt evenwel om de gerichte inzet van mensen en middelen. Met de genoemde beperkingen zal men daarbij rekening moeten houden.

- Oudere bedrijfshoofden zonder opvolger

De bedrijfshoofden, die ouder zijn dan vijftig jaar en geen opvolger hebben met bedrijven beneden 90 sbe en van 90 tot 180 sbe zullen hun bedrijf gedurende de komende tien à vijftien jaar waarschijnlijk beëindigen. Zij vormden in 1980 29% van alle veehouderij- en akkerbouwbedrijven met 24% van de mannelijke arbeidskrachten, 19% van de cultuurgrond en 14% van de produktiecapaciteit. Hun behoefte aan continuïteit is beperkt en daardoor ook hun behoefte aan verbetering van de bedrijfsresultaten en bedrijfsontwikkeling. De nadruk zal meer dienen te liggen op verbetering van de bedrijfsvoering en beperkte investeringen, die mede ten doel hebben de werkomstandigheden te verlichten. Een aantal oudere zelfstandigen zou behoefte kunnen hebben aan aanvulling van het inkomen via de Rijksgroepsregeling Oudere Zelfstandigen. Zie voor een evaluatie van deze regeling Spierings en Wijnen (1981).

Door de beëindiging van deze bedrijven komt in de toekomst grond vrij voor vergroting van de bedrijven die worden voortgezet. Er valt ook produktiecapaciteit weg, waardoor andere bedrijven hun produktie kunnen uitbreiden, zonder de totale produktie te verhogen.

- Jongere bedrijfshoofden en oudere met opvolger op kleine bedrijven

De bedrijfshoofden jonger dan vijftig jaar en de oudere met een opvolger met een bedrijf beneden 90 sbe vormen een kleine, maar problematische groep, daar het uitzicht op continuïteit welhaast uitgesloten moet worden geacht. In 1980 behoorde 11% van alle veehouderij- en akkerbouwbedrijven met 9% van de mannelijke arbeidskrachten, 5% van de grond en 4% van de produktiecapaciteit tot deze groep. Een aantal bedrijfshoofden heeft mogelijk een nevenberoep, zodat zij niet alleen afhankelijk zijn van het inkomen uit het landbouwbedrijf. Uit onderzoek van het LEI 1) is voorts gebleken dat een deel van de als agrariër geregistreerde bedrijfshoofden op de kleine bedrijven in feite hun hoofdberoep buiten de landbouw hebben.

Vervolgonderzoek op melkveebedrijven

Een aantal vragen die in 1.2 zijn gesteld, konden in deze studie vanwege het beschikbare materiaal maar gedeeltelijk worden beantwoord. De belangrijkste daarvan is de vraag naar het perspectief van de middenbedrijven. Dit perspectief is enerzijds afhankelijk van een groot aantal onzekere factoren die buiten de macht van de bedrijfshoofden op de middenbedrijven liggen. Men kan denken aan de verdere technische ontwikkeling en de invloed daarvan

---

1) Inventarisaties in gebieden waarvoor ruilverkaveling is aangevraagd.

op de rentabiliteit van het middenbedrijf, aan de mogelijkheden om landbouwprodukten af te zetten en aan de ontwikkeling van de prijzen van produktiemiddelen. De perspectieven worden anderzijds in sterke mate bepaald door de individuele situatie van de bedrijven en het ondernemerschap van de betrokkenen. Het is derhalve van groot belang daarover meer informatie te verzamelen.

Verder onderzoek zou er op gericht kunnen zijn na te gaan of de betrokkenen zelf perspectieven voor hun bedrijf zien, welke plannen zij hebben met hun bedrijf en welke problemen zij ondervinden in hun streven naar ontwikkeling van hun bedrijven. Deze "subjectieve" informatie kan dan worden vergeleken met een "objectieve" weergave van de situatie op de bedrijven. Deze laatste kan worden beschreven aan de hand van de inkomenssituatie en de vermogenspositie, de werkomstandigheden en het mechanisatieniveau, de hoeveelheid en kwaliteit van de arbeid, de omvang en produktiviteit van de veestapel, de oppervlakte en kwaliteit van de grond, de gebouwensituatie, de opleiding en leeftijd van de ondernemers, de opvolgingssituatie en de ontwikkeling van de bedrijven in het recente verleden.

Deze onderwerpen vormen de inhoud van een onderzoek op de melkveebedrijven in de middengroep, dat reeds in uitvoering is. Bij de melkveebedrijven heeft het uiteengroeien van bedrijven zich in de jaren zeventig bijzonder sterk voorgedaan. Zij vormen tevens het grootste aantal bedrijven van een enkel bedrijfstype.

## AANGEHAALDE EN VERWANTE LITERATUUR

- Aukema, S. (1979) : "De financiering van de Nederlandse landbouw", Landbouwkundig Tijdschrift 91 p.265-269
- Bauwens, A.L.G.M. (1979a) : "De middenbedrijven als structureel en maatschappelijk vraagstuk", Jaarverslag 1978, LEI, Den Haag p.9-33
- Bauwens, A.L.G.M. (1979b) : "De middenbedrijven als structureel en maatschappelijk vraagstuk", Bedrijfsontwikkeling 10 p.785-791
- Bauwens, A.L.G.M. en J.A. van Driel (1981) : "De kleine bedrijven op de zandgronden in de jaren zeventig" in: Landbouw tussen vrijheid en gebondenheid, Opstellen aangeboden aan prof.dr.ir. A. Maris bij zijn pensionering als directeur van het LEI, Den Haag, p.275-297
- Cleveringa, C.J. (1977a) : "Bedrijfsomvang en bedrijfsresultaten (1969/70-1974/75)", Bedrijfsontwikkeling 8, p.880-889
- Cleveringa, C.J. (1977b) : "Productiviteit en rentabiliteit op weidebedrijven in samenhang met de bedrijfsomvang (1969/70-1974/75)", Bedrijfsontwikkeling 8, p.923-927
- Consulentschap voor de Rundveehouderij, Arnhem (1978) : Alternatieve plannen voor een gemengd bedrijf van 10 ha
- Consulentschap voor de Rundveehouderij, Doetinchem (1978) : Mogelijkheden voor middenbedrijven, 29 p.
- Consulentschap voor de Rundveehouderij en de Akkerbouw, Waalre (1979) : Het Middenbedrijf, 29 p.
- Consulentschap voor de Rundveehouderij en de Akkerbouw, Waalre (1980) : Tweede nota middenbedrijven, 13 p.
- Crijns, A.H., (1978) : Bedrijven op maat van de mens, Prov.Dir. voor de Bedrijfsontwikkeling in Noord-Brabant, Tilburg, 18 p.
- Driel, J.A. van (1981) : "Inkomensproblematiek op kleine bedrijven", Bedrijfsontwikkeling 12, 7/8 p.639-643



- Giessen, L.B.v.d. (1977) : "Economische situatie in de Nederlandse melkveehouderij", Boerderij 61, vijf afleveringen in Veehouderij suppl.  
22-26 mrt, 11-16 apr., 2-7 mei, 23-28 mei, 13-18 juni.
- I.O.A.Z. (1981) : De 15 tot 30 ha akkerbouwbedrijven in het Zuidwestelijk Zeekleigebied, Interprovinciaal Overlegorgaan voor de Akkerbouwaangelegenheden in het Zuidwesten, Werkgroep Infrastructuur, Goes, 61 p.
- Kamminga, J. (1978) : Inleiding op de consulentenvergadering akkerbouw, niet gepubl.
- BEF : Van bedrijfsuitkomsten tot financiële positie, LEI, Den Haag, jaarl. publ.
- BUL : Bedrijfsuitkomsten in de landbouw LEI, Den Haag, jaarl. publ.
- FIP : De financiële positie van de landbouw, LEI, Den Haag, jaarl. publ.
- LEB : Landbouw-Economisch Bericht, LEI, Den Haag, jaarl. publ.  
Het leven begint bij veertig, LEI, Den Haag, 1980, 99p.
- Landbouwschap (1975) : Uitgangspunten voor het toekomstig structuurbeleid in de land- en tuinbouw, Den Haag, 17 p.
- Landbouwschap (1977a) : Beleidsprogramma 1977-1981 van de Nederlandse land- en tuinbouw, Den Haag, 19 p.
- Landbouwschap (1977b) : Beleidsvisie land- en tuinbouw (gedrukte versie), Den Haag, 51 p.
- Meijaard, D. (1978a) : "Rentabiliteit en continuïteit van tuinbouwbedrijven in relatie tot bedrijfsomvang en bedrijfsvoering", Bedrijfsontwikkeling 9, p.673-679
- Meijaard, D. (1978b) : "Bedrijfsontwikkeling voor middenbedrijven in de tuinbouw", inl. voor tuinbouwconsulenten niet gepubl., 7 p.
- Min. van Landbouw en Visserij (1977) : Structuurvisie Landbouw, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 39 p.

- Min. van Landbouw en Visserij (1979) : Nota bedrijfs grootte en produktiebeheersing, Den Haag, 28 p.
- N.A.J.K. (1978) : Boer blijven, Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt, Den Haag, 59 p.
- Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Gelderland : Rentesubsidies en Borgstellingsgaranties aan Gelderse Land- en tuinbouwbedrijven in --, Arnhem, jaarl. publ., 1973-1980
- Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Gelderland, Cie Rundveehouderij (1977) : Middenbedrijven, Arnhem, 5 p.
- Provinciale Landbouwkundige Dienst (1975) : Vervolg-Structuurnota voor de land- en tuinbouw in Gelderland, Arnhem, 101 p.
- Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in Noord-Brabant (1975) : Structuurnota "Doel 1980" van de Brabantse land- en tuinbouw, Tilburg, 51p.
- Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Overijssel (1976) : De landbouw in Overijssel, Balans 1975 - Perspectief 1980, Zwolle, 102 p.
- Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Zeeland (1976) : Koers 1980, Structuurnota voor de Zeeuwsche Landbouw, Goes, 72 p.
- Slot, N. (1978) : "Uitgangspunten en doelstellingen van het landbouwbeleid", inleiding op 15 februari 1978 voor de Vereniging voor Bedrijfsvoorlichting in de IJsselmeerpolders, Bedrijfsontwikkeling 9, p.327-330
- Spierings, C.J.M., en C.J.M. Wijnen (1981) : De oudere zelfstandigen in de agrarische sector, Den Haag, LEI, publikatie no. 2.148, 83 p.
- Centraal Bureau voor de Statistiek : Structuurenquête bedrijven met melkvee 1978/1979, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1981, 189 p.
- Veer, J. de (1978) : "Bedrijfsuitkomsten, inkomen en continuïteit in de landbouw", Jaarverslag 1977, LEI, Den Haag, p. 9-42
- Werkgroep Beter Zuivelbeleid (1977) : Een beter bestaan voor de veehouders, Wageningen, 16 p.

- Werkgroep Beter Zuivel- : Beter Zuivelbeleid,  
beleid (1979) Wageningen, 71 p.
- Wijnen, C.J.M. (1980) : Structuurenquête akkerbouwbedrijven  
1975/1976 deel 2, CBS/LEI,  
's-Gravenhage, Staatsuitgeverij 1980,  
68 p.

## Bijlage 1. Verklaring van begrippen

### Hoofdberoepsbedrijven:

Bedrijven waarvan het bedrijfshoofd meer dan de helft van de arbeidstijd op het eigen bedrijf besteedt. Dit rapport gaat alleen over hoofdberoepsbedrijven.

### Neven-(beroeps-)bedrijven:

Bedrijven waarvan het bedrijfshoofd minder dan de helft van de arbeidstijd op het eigen bedrijf besteedt en bedrijven van rustende agrariërs en niet-agrariërs.

### Regelmatig werkzame arbeidskrachten:

Mannelijke en vrouwelijke arbeidskrachten die regelmatig meer dan 15 uur per week op het bedrijf werkzaam zijn; in dit rapport worden de mannelijke arbeidskrachten die regelmatig meer dan 15 uur per week op het bedrijf werkzaam zijn wel aangeduid als vaste arbeidskrachten.

### Standaardbedrijfseenheden (sbe):

Standaardbedrijfseenheden zijn een maat voor de economische betekenis van agrarische bedrijfstakken op basis van de benodigde inzet van arbeid, grond en kapitaal. Ook de omvang van een landbouwbedrijf of een bedrijfsonderdeel van een dergelijk bedrijf wordt in sbe uitgedrukt.

### Bedrijfstypen:

Voor de indeling in bedrijfstypen is per bedrijf het aantal standaardbedrijfseenheden (sbe) berekend voor de veehouderij, de akkerbouw en de tuinbouw. Afhankelijk van het voor deze onderdelen gevonden percentage zijn de bedrijven ingedeeld in "bedrijfstypen". Dit zijn:

#### - Veehouderijbedrijven:

op deze bedrijven bestaat 60% of meer van alle sbe uit veehouderij (melkveehouderij en/of intensieve veehouderij). De veehouderijbedrijven kunnen nog verder worden onderverdeeld in: melkveebedrijven (60% of meer van alle sbe bestaat uit melkveehouderij), intensieve veehouderijbedrijven (60% of meer van alle sbe bestaat uit intensieve veehouderij) en overige veehouderijbedrijven, die niet tot de melkveebedrijven of de intensieve veehouderijbedrijven behoren.

#### - Akkerbouwbedrijven: op deze bedrijven bestaat 60% of meer van alle sbe uit akkerbouw.

#### - Tuinbouwbedrijven : op deze bedrijven bestaat 60% of meer van alle sbe uit tuinbouw.

#### - Gecombineerde bedrijven die niet tot de veehouderij-, akkerbouw- of : tuinbouwbedrijven behoren.

### Middenbedrijven (of middengroep):

Bedrijven met een zodanig niveau van bedrijfsuitkomsten, dat nog enige vermogensvorming mogelijk is, maar onvoldoende om de continuïteit zeker te stellen. Er komen onvoldoende middelen beschikbaar voor investeringen en, op langere termijn gezien, voor de financiering van de bedrijfsovername. In 1980 kon de midden-groep globaal worden aangeduid als de bedrijven met een omvang tussen 90 en 180 sbe.

### Kleinere bedrijven:

Bedrijven met een zodanig niveau van bedrijfsuitkomsten, dat geen besparingen mogelijk zijn. In 1980 kon deze groep globaal worden aangeduid als de bedrijven met een omvang beneden 90 sbe.

### Grotere bedrijven:

Bedrijven met een zodanig niveau van bedrijfsuitkomsten, dat voldoende vermogensvorming mogelijk is met het oog op continuïteit. In 1980 kon deze groep globaal worden aangeduid als de bedrijven met een omvang boven 180 sbe.

## Bijlage 1 (vervolg)

### Factorkosten:

kosten (beloningsaanspraken) van de produktiefactor arbeid en van vermogen vastgelegd in grond, gebouwen en overige kapitaalgoederen. In deze kosten is geen vergoeding begrepen voor bedrijfsleiding.

### Non-factorkosten:

kosten van grondstoffen en diensten betrokken van andere sectoren, die in het productieproces zijn verbruikt (incl. afschrijvingen).

### Factoropbrengsten:

de opbrengstwaarde van de produktie minus de non-factorkosten. Dit is dus de gerealiseerde beloning van arbeid en vermogen.

### Rentabiliteit:

factoropbrengsten als percentage van de factorkosten; dit geeft aan in hoeverre de beloningsaanspraken van arbeid en vermogen worden gedekt door de factoropbrengsten.

### Ondernemersinkomen:

arbeidsopbrengst van de ondernemer plus de niet-uitbetaalde vergoeding voor bedrijfsvermogen, alsmede incidentele bedrijfsopbrengsten.

### Gezinsinkomen uit bedrijf:

ondernemersinkomen plus berekend loon van meewerkende gezinsleden.

### Totaal gezinsinkomen:

gezinsinkomen uit bedrijf plus het inkomen van buiten het bedrijf.

### Besteedbaar inkomen voor gezin en bedrijf:

totaal gezinsinkomen minus betaalde belastingen en premies volksverzekeringen.

### Besparingen:

het verschil tussen het besteedbaar gezinsinkomen en de totale gezinsuitgaven; de besparingen kunnen worden onderscheiden in gezinsreservering, die vergelijkbaar is met de premies voor sociale verzekering en pensioenopbouw van werknemers, en het resterende deel van de besparingen, dat men kan zien als vorming van bedrijfsvermogen in engere zin. In het algemeen worden beide aangewend voor de financiering van het bedrijf.

### Eigen vermogen:

het verschil tussen totale vermogen en de kortlopende en langlopende schulden (vreemd vermogen).

### Saldo per koe:

geldopbrengsten per koe minus kosten van krachtvoer en aangekocht ruwvoer.

### Saldo per ha:

geldopbrengsten per ha minus kosten van zaaizaad en pootgoed, meststoffen, bestrijdingsmiddelen, keuringskosten e.d.

### Bewerkingskosten:

de som van arbeidskosten, werktuigkosten en kosten van loonwerk.

## BIJLAGE 2. Statistische bijlagen

Bijlage 2.1 Aantal veehouderij- en akkerbouwbedrijven a) naar omvang in sbe b) per groep van landbouwgebieden c) in 1980

Omvang (sbe)	10 - 90	90 - 180	180 e.m.	Totaal
Groep van landbouwgebieden				
Noordelijk Zeekleigebied	700	1.100	1.900	3.700
Hollandse- en IJsselmeerpolders	500	1.000	1.600	3.100
Zuidwestelijk Zeekleigebied	1.900	1.900	1.800	5.600
Rivierkleigebied	2.100	2.100	1.900	6.100
Lössgebied	700	500	300	1.500
Noordelijk Weidegebied	2.000	2.500	2.900	7.400
Westelijk Weidegebied	3.000	4.200	2.600	9.800
Noordelijk Zandgebied	3.700	4.100	3.500	11.300
Oostelijk Zandgebied	4.500	4.900	4.400	13.800
Centraal Zandgebied	2.700	2.400	1.500	6.600
Zuidelijk Zandgebied	4.300	5.500	7.400	17.200
Veenkoloniën	700	1.100	700	2.500
<b>Nederland</b>	<b>27.100</b>	<b>31.800</b>	<b>30.900</b>	<b>89.800 d)</b>

Bron: CBS-landbouwtelling mei.

Noten: a) Hoofdberoepsbedrijven

b) Standaardbedrijfseenheden, zie bijlage 1

c) Nieuwe groepering van landbouwgebieden in 14 groepen.  
De tuinbouwgebieden van Noord-Holland en Zuid-Holland zijn weggelaten

d) Inclusief 1200 bedrijven in de tuinbouwgebieden van Noord-Holland en Zuid-Holland

BIJLAGE 2.2 Aantal veehouderij- en akkerbouwbedrijven a) naar omvang in sbe b)  
per provincie in 1980

Omvang (sbe)	10 - 90	90 - 180	180 e.m.	Totaal
Provincie				
Groningen	1.300	1.800	1.900	5.000
Friesland	2.000	2.600	3.900	8.500
Drenthe	2.100	2.600	1.900	6.600
Overijssel	4.400	4.800	3.800	13.000
Gelderland	6.100	5.900	4.700	16.700
Utrecht	1.100	1.700	1.100	3.900
Noord-Holland	1.600	2.000	1.400	5.000
Zuid-Holland	1.800	2.400	1.700	5.900
Zeeland	1.200	1.100	900	3.200
Noord-Brabant	3.800	4.800	6.600	15.200
Limburg	1.600	1.600	1.900	5.100
IJsselmeerpolders	100	500	1.100	1.700
Nederland	27.100	31.800	30.900	89.800

Bron: Als bijlage 2.1.

Noten: a) Zie bijlage 2.1, noot a

b) Zie bijlage 2.1, noot b